

Regeneration of Metropolitan Gardens based on religious worldviews¹

Marjan Karimpour Shirazi

PhD Candidate in Urban Planning, Yasooj Islamic University, Yasooj, Iran.

Hossein Kalantari Khalilabad²

Professor at the Institute for Human & Social Sciences, ACECR, Tehran, Iran.

Mohammad Reza Rezai

Assistant Professor and Faculty Member, Islamic Azad University, Marvdasht Branch.

Introduction

The issue of metropolitan gardens is a significant concern that extends beyond the mere preservation of their vegetation. Their gradual degradation and transformation affect not only the environmental quality of cities but also their historical continuity, cultural identity, ecological functions, and relationship with the surrounding urban fabric. While factors such as population growth, urban sprawl, technological advancement, economic pressures, and land market dynamics have played a role in this process, they do not fully explain changing attitudes toward gardens across different historical periods. Equally important are the ways in which people perceive nature, land, cultivation, and their responsibilities toward the natural world. Historically, religious worldviews have been among the sources shaping such perceptions. This study examines the interplay between religious ideas and the formation and transformation of gardens across different historical contexts, as well as their relationship with broader economic, social, political, and technological changes. Its objective is to identify principles within these worldviews that could contribute to the regeneration and sustainable management of metropolitan gardens.

Materials and Methods

This qualitative research was conducted through documentary and library-based study, employing historical interpretation and inferential analysis. Academic articles, books, research reports, historical studies, and religious and philosophical texts were reviewed and compared. The study examined gardens not merely as physical or architectural spaces, but also in the context of changing human-nature relationships. The analysis encompassed a broad historical timeline, ranging from hunter-gatherer societies and the emergence of agriculture to organized religions, historical garden traditions, industrialization, modernity, and the post-industrial city. Particular attention was paid to the interplay of religious beliefs and values with agriculture, economic organization, political power, technological change, settlement, and urban development. Relevant evidence from Iranian traditions, as well as from Judaism, Christianity, Islam, Jainism, Hinduism, and Buddhism, was examined comparatively. Rather than testing statistical relationships between religion and garden transformation, the study used historical evidence and comparative interpretation to identify recurring concepts and relationships.

1. This article is derived from the 1st author's doctoral dissertation entitled "Regeneration of Metropolitan Gardens with an Emphasis on Enhancing Urban Vitality: A Case Study of the Qasr-e-Dasht Gardens in Shiraz" which is currently being prepared in the Department of Urban Planning at the Islamic Azad University, Yasooj Branch, under the supervision of the 2nd author and the advisory support of the 3rd author.

2. Corresponding author, +989121491955 H_kalantari2005@yahoo.com <https://orcid.org/0000-0002-5262-8065>

Results and Discussion

Historical analysis suggests that gardens developed through the interplay of practical and symbolic needs. With the emergence of agriculture, land and water became closely linked to food production, settlement, property, social organization, and power structures. Gardens subsequently acquired meanings associated with order, fertility, prosperity, beauty, sacredness, and the relationship between humanity and nature. In Iran, these dimensions were particularly evident in the Persian garden, where water management, cultivation, environmental adaptation, spatial organization, social use, and symbolic meanings were closely interconnected. During the Islamic era, earlier garden-making traditions, particularly the Persian garden tradition, interacted with Islamic concepts and were reinterpreted within new cultural and religious contexts.

A comparison of religious traditions reveals that there has been no single religious attitude toward nature. Concepts such as stewardship, responsibility, moderation, cultivation, respect for living beings, and the cultural or spiritual significance of nature appear across various traditions, although their meanings differ. At the same time, certain interpretations have emphasized human authority over nature. Consequently, the findings do not support a simplistic explanation that views religion solely as either the cause of environmental degradation or its solution. Religious worldviews are better understood as part of a broader historical process in which economic systems, political structures, scientific and technological developments, social values, and environmental conditions have interacted.

This perspective is also relevant to metropolitan gardens today. Their decline cannot be explained solely by urban sprawl or population growth; changes in land values, development priorities, consumption patterns, institutional decisions, and cultural attitudes toward nature have also influenced their transformation. Modern industrial development has increased the capacity to transform land and natural resources, while market-driven urban development has placed increasing pressure on land previously used for agricultural, ecological, cultural, or recreational purposes. At the same time, religious and cultural traditions offer concepts for rethinking these relationships, including responsibility toward nature, moderation, stewardship, concern for future generations, and appreciation of the cultural and spiritual value of landscapes.

Conclusion

The study concludes that the regeneration of metropolitan gardens should not be viewed merely as a physical or land-use intervention; it also requires reconsidering the relationship between urban society, nature, land, and development. Historical and comparative analysis suggests that religious worldviews have influenced attitudes toward nature and cultivated landscapes in diverse ways and under varying conditions, while their role has remained intertwined with economic, political, social, technological, and environmental contexts. Nevertheless, principles such as stewardship, responsibility, moderation, respect for living systems, and appreciation of cultural and spiritual values can provide useful conceptual resources for regeneration. Integrating these principles with environmental knowledge, urban planning, economic considerations, and local cultural contexts can help move metropolitan garden regeneration beyond physical restoration toward a more historically informed and culturally grounded approach to long-term conservation.

باز آفرینی باغات کلان شهرها بر اساس جهان بینی های مذهبی^۱

مرجان کریم پور شیرازی

دانشجوی دکتری گروه شهرسازی دانشکده مهندسی، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران

حسین کلانتری خلیل آباد^۲

استاد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، جهاد دانشگاهی، تهران، ایران.

محمدرضا رضایی

استادیار گروه جغرافیا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، مرودشت، ایران

چکیده

تخریب گسترده باغات کلان شهرها در دهه های اخیر، طراحی و اجرای دامنه وسیعی از طرح ها، برنامه ها و اقدامات را به دنبال داشته که تحت تأثیر ویژگی های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، رویکردهای متفاوتی از حفاظت مبتنی بر توسعه پایدار تا رشد اقتصادی سودمحور را در بر می گیرند و پیامدها و واکنش های مختلفی را ایجاد کرده اند. در این میان، باز آفرینی به عنوان رویکرد دربرگیرنده ابعاد اقتصادی، اجتماعی و محیط زیستی، با تأکید بر نقش هویت در بازتعریف جایگاه باغات، مورد توجه این پژوهش قرار گرفته است. هدف پژوهش، بررسی مقایسه ای خاستگاه مذهبی نگرش و رفتار نسبت به باغات کلان شهرها و تأثیرات آن بر شکل گیری و تحولات این باغات و استخراج اصول جهان بینی مذهبی باز آفرینی باغات کلان شهرهاست. سؤال اصلی پژوهش یافتن ارتباط میان نگرش ادیان و رفتار انسان ها با باغات و نحوه شکل گیری این ارتباط در بستر تاریخ و شرایط اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و اقلیمی است. پژوهش کیفی با روش اسنادی - کتابخانه ای و رویکرد تطبیقی انجام شده است؛ مفاهیم شکل دهنده نگرش به باغات، فرآیند شکل گیری، نقش و کارکرد آنها و تعامل باغات با کلان شهرها، از دیدگاه مذاهب مختلف و در ادوار تاریخی تحت تأثیر عوامل اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و اقلیمی بررسی و تحلیل شده است. یافته ها نشان می دهد نگرش های مذهبی در شکل دهی به معنا، جایگاه، نقش و کارکرد باغ و رابطه آن با محیط شهری مؤثر بوده و این روابط در تعامل با شرایط اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و اقلیمی در طول زمان دستخوش تحول شده اند. براین اساس، احیاء و بازتفسیر ارزش های گذشته می تواند مبنایی برای تدوین اصول باز آفرینی باغات کلان شهری در شرایط معاصر باشد. پژوهش در پیوند دادن مطالعه تطبیقی جهان بینی های مذهبی و تحولات باغات با رویکرد باز آفرینی کلان شهرها و استخراج اصول مبنا برای بازخوانی ارزش های گذشته در مواجهه با چالش معاصر تخریب باغات است.

واژگان کلیدی: باز آفرینی شهری، فضاهای باغی، مبانی دینی، هویت مکانی

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول تحت عنوان باز آفرینی باغات شهری در کلانشهرها با تأکید بر ارتقای سرزندگی شهری، مطالعه موردی باغات قصر دشت شیراز است که در گروه شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد یاسوج به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در حال تدوین است.

۲. نویسنده مسئول؛ ۰۹۱۲۱۴۹۱۹۵۵ / https://orcid.org/0000-0002-5262-8065 / H_kalantari2005@yahoo.com

مقدمه

در دهه‌های اخیر، با بروز گسترده مسایل محیط‌زیستی از سطح محلی تا جهانی و به‌ویژه تخریب باغات شهری، توجه سازمان‌های بین‌المللی، دولت‌ها، پژوهشگران، مؤسسات علمی و فعالان محیط‌زیست، به شناخت علل، پیامدها و راهکارهای مواجهه با این مسائل متمرکز شده است. براین‌اساس و در مواجهه با تخریب باغات، رویکردهای مختلفی شکل گرفته است. بسیاری از این مطالعات، تلاش کرده‌اند علل و سازوکارهای مؤثر بر تخریب محیط‌زیست و ناسازگاری میان فعالیت‌های اقتصادی و حفاظت از منابع و باغات شهری را مورد بررسی قرار دهند. برخی نیز به خاستگاه نگرش انسان نسبت به طبیعت و محیط‌زیست از منظر ارزش‌ها و آموزه‌های مذهبی توجه کرده‌اند. در هر حال، ماهیتاً چگونگی ارتباط میان این نگرش‌ها و شکل‌گیری، تحول و جایگاه باغات در محیط شهری، به‌ویژه در تعامل با شرایط اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و اقلیمی، همچنان نیازمند بررسی تطبیقی و تاریخی است. این موضوع از آن جهت اهمیت دارد که باغ در بسیاری از بسترهای تاریخی صرفاً یک فضای تولیدی یا کالبدی نبوده و نگرش‌های ارزشی و فرهنگی نیز در شکل‌گیری معنا و جایگاه آن نقش داشته‌اند.

در این پژوهش، بازآفرینی به‌دلیل ماهیت چندبعدی و توجه هم‌زمان به ابعاد اقتصادی، اجتماعی و محیط‌زیستی و نیز تأکید بر پیوند میان برنامه‌ریزی شهری کیفیت زندگی و زمینه‌های اجتماعی (UN-Habitat, ۲۰۲۲)، به‌عنوان رویکرد پایه مورد توجه قرار گرفته است. از این منظر، بازآفرینی باغات، فراتر از صرفاً مداخلات کالبدی، بازشناسی و بازتفسیر ارزش‌هایی را نیز دربر می‌گیرد که در طول زمان در شکل‌گیری هویت و جایگاه باغات مؤثر

بوده‌اند، اما بررسی کنش متقابل بین مذاهب و باغات در این رویکرد، سوالات متعددی را مطرح می‌کند گذارد که در این مقاله به یک سؤال اصلی و دو سؤال فرعی به شرح زیر می‌پردازیم:

سؤال اصلی: چه ارتباطی بین نگرش ادیان و رفتار انسان‌ها با باغات وجود دارد؟
سوالات فرعی:

۱) سیر تاریخی کنش متقابل بین ادیان و تأثیرپذیری آنها از یکدیگر در بستر شرایط اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و درارتباط با باغات شهری چگونه بوده است؟

۲) چه آموزه‌ها و ارزش‌های اخلاقی مرتبط با طبیعت را می‌توان از سنت‌های مذهبی مورد مطالعه برای بازاندیشی در بازآفرینی باغات کلان شهرها بازخوانی کرد؟ پژوهش با هدف بررسی تطبیقی نقش جهان‌بینی‌ها و نگرش‌های مذهبی بر پیدایش و تحولات باغات و استخراج اصولی برای بازآفرینی آنها انجام شده است. در این راستا، پیدایش و تحولات باغات در طول زمان، با توجه به کنش متقابل مذاهب و در تعامل با ابعاد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و اقلیمی بررسی می‌شود. سپس، برپایه نتایج این بررسی، اصولی برای مواجهه با چالش تخریب باغات و بازآفرینی آنها از طریق احیاء و بازتفسیر ارزش‌های گذشته در شرایط معاصر ارائه می‌شود.

سهم پژوهش در برقراری پیوند میان مطالعه تطبیقی نگرش‌های مذهبی نسبت به باغ و رویکرد بازآفرینی باغات کلان‌شهری است. پژوهش می‌کوشد ارزش‌ها و اصول قابل بازخوانی از این نگرش‌ها را از سطح مطالعه تاریخی فراتر برده و در ارتباط با چالش معاصر تخریب باغات، به‌عنوان مبنایی برای بازاندیشی در اصول بازآفرینی مورد توجه قرار دهد. ساختار پژوهش نیز برهمین‌اساس شامل مرور پژوهش‌های مرتبط، تبیین مفاهیم و چارچوب نظری،

تشریح روش پژوهش، ارائه یافته‌ها، بحث و مقایسه آنها با مطالعات پیشین و در نهایت احیاء است.

پیشینه تحقیق

پژوهش‌های مرتبط با موضوع این مقاله را می‌توان در چند محور اصلی دسته‌بندی کرد. گروه نخست، مطالعاتی هستند که به رابطه انسان، طبیعت و محیط‌زیست از منظر ادیان و جهان‌بینی‌های مذهبی پرداخته‌اند. در این مطالعات، نقش باورها و آموزه‌های دینی در شکل‌گیری نگرش انسان نسبت به طبیعت، حدود بهره‌برداری از منابع و مسئولیت انسان در قبال محیط‌زیست بررسی شده است. برخی پژوهشگران، ریشه‌های بحران محیط‌زیست معاصر را در برداشت‌های دینی از رابطه انسان و طبیعت جست‌وجو کرده‌اند؛ در مقابل، مطالعات دیگری بر آموزه‌های حفاظت‌گرایانه و اخلاقی ادیان و ظرفیت آنها برای حمایت از حفاظت محیط‌زیست تأکید داشته‌اند. این دسته از مطالعات، مبنایی برای بررسی ارتباط میان جهان‌بینی‌های مذهبی و نحوه مواجهه انسان با محیط طبیعی فراهم کرده‌اند، اما عمدتاً موضوع باغ و تحولات تاریخی آن در بستر کلان‌شهری را به صورت مستقیم و تطبیقی بررسی نکرده‌اند.

گروه دوم، پژوهش‌هایی هستند که باغ را در بستر تاریخ، فرهنگ، مذهب و اجتماع بررسی کرده‌اند. این مطالعات نشان می‌دهند باغ در دوره‌ها و فرهنگ‌های مختلف، علاوه بر کارکردهای تولیدی و زیست‌محیطی، حامل معناهای نمادین، فرهنگی و معنوی بوده و شکل و کارکرد آن با ارزش‌ها و شرایط اجتماعی هر دوره ارتباط داشته است. در مطالعات مربوط به باغ‌های ایران نیز پیوند میان باغ، آب، طبیعت، نظام‌های معنایی و ارزش‌های فرهنگی و دینی مورد توجه قرار گرفته. همچنین شماری از مطالعات درباره باغ‌های اسلامی، بر مفاهیمی مانند باغ بهشتی، نظم فضایی، آب، هندسه و

بازنمایی معنایی بهشت در شکل‌گیری باغ تأکید کرده‌اند. با وجود اهمیت این مطالعات برای شناخت خاستگاه و معنای باغ، تمرکز آنها عمدتاً بر یک سنت، دوره یا نمونه مشخص بوده و کمتر به مقایسه تحول نگرش‌های مذهبی نسبت به باغ در دوره‌های تاریخی مختلف و ارتباط آن با تحولات اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و اقلیمی پرداخته‌اند.

گروه سوم، مطالعات مرتبط با تخریب باغات شهری و رویکردهای حفاظت، احیاء و بازآفرینی فضاهای باغیست. این پژوهش‌ها عوامل اقتصادی، اجتماعی، کالبدی، مدیریتی و محیط‌زیستی مؤثر بر تغییر کاربری و تخریب باغات را بررسی کرده و بر ضرورت حفاظت و بهره‌گیری از ظرفیت‌های هویتی باغات تأکید داشته‌اند. در برخی مطالعات بازآفرینی شهری نیز توجه به هویت و ابعاد اقتصادی، اجتماعی و محیط‌زیستی، فراتر از مداخلات صرفاً کالبدی، مورد تأکید قرار گرفته است. این مطالعات برای تبیین ضرورت بازآفرینی باغات و ابعاد آن اهمیت دارند، اما ارتباط میان مبانی مذهبی شکل‌دهنده نگرش به باغ و رویکرد بازآفرینی باغات کلان‌شهری را به صورت منسجم و تطبیقی دنبال نکرده‌اند. مرور این مطالعات نشان می‌دهد هریک از محورهای یادشده بخشی از مسئله این پژوهش را پوشش داده‌اند؛ با این حال، پیوند هم‌زمان بین جهان‌بینی‌های مذهبی، تحولات تاریخی، شرایط اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و اقلیمی و رویکرد بازآفرینی باغات کلان‌شهرها کمتر به شکل یکپارچه بررسی شده است. همچنین در مطالعات گذشته، ارزش‌های مذهبی یا از منظر رابطه انسان و طبیعت یا در ارتباط با معنا و ساختار باغ در یک سنت تاریخی و فرهنگی خاص مطالعه شده‌اند؛ اما پژوهش حاضر می‌کوشد با رویکردی تطبیقی - تاریخی، این روابط را در کنار تحولات باغات و شرایط مؤثر بر آنها بررسی و اصول بازخوانی و تفسیر ارزش‌های گذشته برای بازآفرینی امروز باغات استخراج کند.

بنابراین، تفاوت اصلی پژوهش حاضر با مطالعات گذشته، در نوع پیوند میان موضوعات و رویکرد تحلیلی آن، فراتر از صرفاً مطالعه یک نمونه یا دوره تاریخی خاص است. این پژوهش با روش کیفی و برپایه مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای، یافته‌های پژوهش‌های پیشین، منابع تاریخی و مطالعات مرتبط با ادیان و باغات را در کنار یکدیگر قرار داده و با رویکردی تطبیقی، سیر شکل‌گیری و تحول رابطه بین نگرش‌های مذهبی و باغات را در بستر شرایط تاریخی بررسی و از این تحلیل برای استخراج اصول مبنا در بازآفرینی باغات کلان‌شهری استفاده می‌کند. از این رو، با توجه به ماهیت کیفی و اسنادی پژوهش، بخش قابل‌توجهی از مقاله به بررسی و تحلیل مطالعات و منابع پیشین اختصاص یافته است؛ زیرا این منابع، داده و شواهد اصلی مورد استفاده در تحلیل تاریخی-تطبیقی پژوهش را تشکیل می‌دهند.

روش تحقیق

• رویکرد و نوع پژوهش: این پژوهش با رویکرد کیفی و برخلاف روش‌های آماری رویکرد کمی، مبتنی بر گردآوری نظرات و دیدگاه‌های تخصصی و مطالعات و پژوهش‌های علمی، تحلیل آنها و نتیجه‌گیری است.

• روش پژوهش: روش پژوهش اسنادی - کتابخانه‌ای با رویکرد تاریخی و تطبیقی است و در بخش تحلیل، از تفسیر و استنتاج مبتنی بر شواهد استفاده شده است.

• قلمرو پژوهش (موضوعی، مکانی، زمانی)، قلمرو موضوعی پژوهش، رابطه میان جهان‌بینی‌های مذهبی، شکل‌گیری و تحول باغات و دلالت‌های آن برای بازآفرینی باغات کلان‌شهری است. قلمرو زمانی، چهار دوره تاریخی شامل پارینه‌سنگی، تولید و انباشت غذا (انقلاب کشاورزی)، انقلاب صنعتی و دوره فراصنعتی را دربر می‌گیرد. قلمرو مکانی فراتر از یک شهر یا کشور خاص، از

شواهد و نمونه‌های تاریخی و فرهنگی متعلق به بسترهای جغرافیایی و سنت‌های مذهبی مختلف استفاده کرده است.

• روش گردآوری داده‌ها: داده‌های پژوهش با مطالعه کتاب‌ها، مقالات علمی و تخصصی تاریخی و سایر اسناد و منابع علمی و تخصصی مرتبط با موضوع گردآوری شده‌اند. انتخاب منابع براساس ارتباط آنها با موضوع پژوهش و قابلیت آنها برای ارائه شواهد تاریخی، مذهبی، فرهنگی و محیط‌زیستی صورت گرفته است.

• روش تحلیل داده‌ها: تحلیل داده‌ها در چند گام انجام شد: نخست، شواهد مرتبط با نگرش‌ها و آموزه‌های مذهبی درباره طبیعت، محیط‌زیست و باغ در دوره‌ها و سنت‌های مختلف شناسایی شد؛ سپس این شواهد در ارتباط با شرایط اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و اقلیمی هر دوره بررسی و میان نمونه‌ها و سنت‌های مختلف مقایسه شد. در ادامه، مضامین مشترک و تفاوت‌های معنادار در رابطه میان جهان‌بینی‌های مذهبی و جایگاه، نقش و کارکرد باغات استخراج و تفسیر شد. در مرحله نهایی، دلالت‌های حاصل از این تحلیل تاریخی - تطبیقی برای شرایط معاصر بازآفرینی باغات بررسی و در قالب اصول بازآفرینی باغات سامان‌دهی شد.

• متغیرها و مؤلفه‌های پژوهش: با توجه به ماهیت کیفی پژوهش و عدم موضوعیت متغیرهای کمی، تحلیل بر مجموعه‌ای از مضامین و مؤلفه‌های محتوایی استوار است که مهم‌ترین آنها عبارتند از: جهان‌بینی‌های مذهبی، نگرش به محیط‌زیست، جایگاه فرهنگی و ابعاد اقتصادی - اجتماعی و کارکردهای معنوی باغ.

• مراحل و فرآیند انجام پژوهش: این فرآیند را می‌توان در پنج گام خلاصه کرد: (۱) تعیین مفاهیم و محورهای تحلیلی؛ (۲) گردآوری و بررسی شواهد تاریخی و اسنادی

می‌رود. همچنین نظر به اینکه توجه به نقش جهان‌بینی‌های مذهبی در مواجهه با موضوعات محیط‌زیستی در دهه‌های اخیر افزایش یافته و پژوهش درباره رابطه دین و محیط‌زیست به حوزه‌ای میان‌رشته‌ای تبدیل شده است (Jenkins & Chapple, 2011)، پژوهش درباره جایگاه طبیعت در اعتقادات دینی می‌تواند به درک بهتر چگونگی شکل‌گیری نگرش و رفتار انسان نسبت به محیط طبیعی کمک کند. براین اساس، تخریب محیط‌زیست، ازجمله تخریب باغات شهری، را نمی‌توان تنها به عوامل جمعیتی و فناورانه نسبت داد؛ بلکه عوامل اقتصادی و اجتماعی، الگوهای مصرف، سبک زندگی و نظام‌های ارزشی نیز می‌توانند در شکل‌گیری و تشدید این فرآیند نقش داشته باشند (Savage, 2006). از این دیدگاه، توجه به جهان‌بینی و نظام‌های ارزشی، می‌تواند جنبه‌هایی از رابطه دین و محیط‌زیست را که کمتر مورد توجه قرار گرفته است، روشن کند (Jenkins & Chapple, 2011). در بررسی مطالعات موجود این موضوع مستقیماً در ارتباط با باغات کلان شهرها و در پیوند با تحولات تاریخی، شرایط زمینه‌ای و رویکرد بازآفرینی یافت نشد. از این رو، پژوهش حاضر با تمرکز بر این پیوند، به بررسی تطبیقی جایگاه نگرش‌های مذهبی در شکل‌گیری و تحولات باغات و دلالت‌های آن برای بازآفرینی باغات کلان شهرها می‌پردازد. از سوی دیگر، با توجه به اینکه نگرش انسان نسبت به طبیعت می‌تواند در شکل‌دهی به نوع رابطه و رفتار او با محیط طبیعی مؤثر باشد، از اواخر قرن بیستم توجه بیشتری به بازان‌دیشی در ارزش‌گذاری رابطه انسان و طبیعت و بررسی نقش مذاهب در این رابطه شکل گرفته است. در این میان، تصور انسان از طبیعت، می‌تواند بر نوع

در چهار دوره؛ ۳) تحلیل نگرش‌های مذهبی و ارتباط آنها با تحولات باغات و شرایط زمینه‌ای؛ ۴) مقایسه و تفسیر شواهد و استخراج مضامین مشترک و متفاوت؛ و ۵) جمع‌بندی دلالت‌های حاصل و سامان‌دهی آنها در قالب اصول بازآفرینی باغات کلان‌شهرها.

• روش اعتبارسنجی یافته‌ها: برای افزایش اعتبار تحلیل، شواهد مربوط به دوره‌ها، سنت‌های مذهبی و منابع مختلف با یکدیگر مقایسه و در تفسیر نتایج، میان شواهد مستند و استنباط پژوهشگر تمایز گذاشته شد. اصول نهایی نیز برآیند مقایسه و جمع‌بندی مجموعه شواهد و نه مبتنی بر یک منبع یا نمونه منفرد است.

• محدودیت‌های پژوهش: محدودیت اصلی پژوهش، اتکای آن به منابع اسنادی و تاریخی و در نتیجه، امکان محدود آزمون مستقیم یافته‌ها در شرایط امروز است. همچنین تفاوت زمینه‌های فرهنگی، مذهبی، اجتماعی و تاریخی نمونه‌های مورد بررسی، مانع از تعمیم مستقیم همه شواهد تاریخی به باغات کلان‌شهرهای معاصر می‌شود. ازاین‌رو، هفت اصل استخراج‌شده در این پژوهش به‌عنوان چارچوبی تحلیلی ارائه شده‌اند و سنجش تجربی کارآمدی آنها در بسترهای مختلف شهری نیازمند مطالعات میدانی و پژوهش‌های آتی است.

چارچوب نظری

اگرچه سهم جمعیت دارای وابستگی دینی، براساس برآوردهای جمعیت‌شناختی مرکز پژوهشی پیو، از حدود ۸۴ درصد در سال ۲۰۱۰ (Pew Research Center, 2012)، به حدود ۷۶ درصد جمعیت جهان در سال ۲۰۲۰ رسیده (Hackett et al., 2025)، اما دین همچنان یکی از مؤلفه‌های مهم شکل‌دهنده به جهان‌بینی و زندگی اجتماعی در مقیاس جهانی به شمار

رابطه و رفتار او با محیط طبیعی و باغات اثرگذار باشد؛ در نتیجه دیدگاه‌های دینی درباره طبیعت را می‌توان در قالب طیفی از نگرش‌ها بررسی کرد: از دیدگاه‌هایی که برای طبیعت جایگاهی قدسی و الهی قائلند تا نگرش‌هایی که در آنها طبیعت واجد ارزش منفی تلقی شده و با گریز یا

حتی ستیز با آن مواجه می‌شود. این تنوع نگرشی، با تکیه بر دیدگاه‌های مطرح‌شده در پیوند با ادبیات دین و محیط‌زیست (Koehrsen, Blanc & Huber, 2022; Taylor, 2009؛ نقره‌کار، حمزه‌نژاد و رنجبر کرمانی، ۱۳۸۸) در تصویر ۱ ترسیم شده است:

تصویر ۱. رویکردهای مختلف نسبت به طبیعت، بازترسیم نگارندگان براساس مستندات متن

اجتماعی و ساختارهای تمدنی، برای تبیین تحول نگرش و رفتار انسان نسبت به طبیعت و باغات در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است (Lapperre, 1992; Svizzero, 2016; Tisdell, 2016).

انگاره‌های مذهبی دوره پارینه سنگی نسبت به طبیعت (باغات)

به دلیل محدودیت شواهد مستقیم درباره باورهای دینی انسان در دوره پارینه سنگی، بازسازی دقیق نگرش جوامع این دوره نسبت به طبیعت با عدم قطعیت همراه است. در نتیجه و با توجه به پژوهش‌های پیرامون خاستگاه دین در جوامع شکارگر-گردآورنده، می‌توان گفت در این دوره، محیط

نکته قابل توجه در این مطالعات، دشواری ترسیم مرزبندی‌های قاطع میان نگرش‌های دینی به طبیعت است؛ زیرا این نگرش‌ها در بسترهای زمانی، مکانی و فرهنگی متفاوت شکل گرفته و تحول یافته‌اند. از سوی دیگر، رابطه میان دین و محیط نیز در پیوند با زمینه‌های جغرافیایی و فرهنگی شکل می‌گیرد و نظام‌های اعتقادی می‌توانند بر ادراک و رفتار انسان نسبت به محیط اثرگذار باشند (Park, 2004). از این رو، تقسیم‌بندی ادوار تاریخی، با توجه به تفاوت در شرایط اجتماعی، معیشتی و دینی جوامع و با تأکید بر نقاط عطف مهم در تحول شیوه‌های معیشت، سازمان

طبیعی و پدیده های مرتبط با آن احتمالاً در شکل گیری بخشی از تصورات و نظام های اعتقادی انسان های اولیه نقش داشته و احتمال شکل گیری الگوهایی از جاندارانگاری و نسبت دادن ویژگی های زنده و اثرگذار به عناصر طبیعی و اشکالی از تقدیس یا پرستش عناصر و نیروهای طبیعت و مناسک مرتبط با قربانی یا نیایش در برخی جوامع این دوره وجود داشته است (Peoples, Duda & Marlowe, 2016).

دوره پس از انقلاب کشاورزی (تولید و انباشت غذا)

بین ۸۰۰۰ تا ۵۰۰۰ سال پیش از میلاد، با ورود به مرحله کشاورزی و دامداری (امان الهی، ۱۳۹۲؛ Lapperre, 1992)، نخستین متخصصان تمام وقت دینی و اقتصادی آشکار شدند. وابستگی معیشتی انسان به زمین، دام و مرتع در این دوره، احتمال شکل گیری نظامی گسترده تر از ارزش ها و اخلاق محیط زیستی را افزایش می دهد که در آن، قداست طبیعت می تواند بر چگونگی رفتار انسان با آن تأثیر بگذارد. بنابراین، مطالعه این الگوهای تاریخی می تواند به شناسایی اصول و ارزش هایی کمک کند که برای مواجهه با طبیعت و پایداری باغات و نیز احترام به تنوع فرهنگی - زیستی کره زمین حتی امروز هم آموزنده باشند (Verschuuren et al., 2021). براساس پژوهش هایی که بر ویژگی های ادیان بزرگ اجتماعی در این دوره متمرکز هستند می توان گفت پیدایش و گسترش بسیاری از ادیان سازمان یافته با شکل گیری و تحول جوامع کشاورزی همراه بوده است (Peoples, Duda & Marlowe, 2016; Janick, 2013). این پژوهش ها نشان می دهند در این دوره، با خروج برخی عملکردها از نهاد خویشاوندی به عنوان مهم ترین عامل تعیین کننده روابط اجتماعی تا آن دوره، ساختارها و فرهنگ نهادهای نوپیدا براساس معیارهای اداری، سیاسی، مالی و

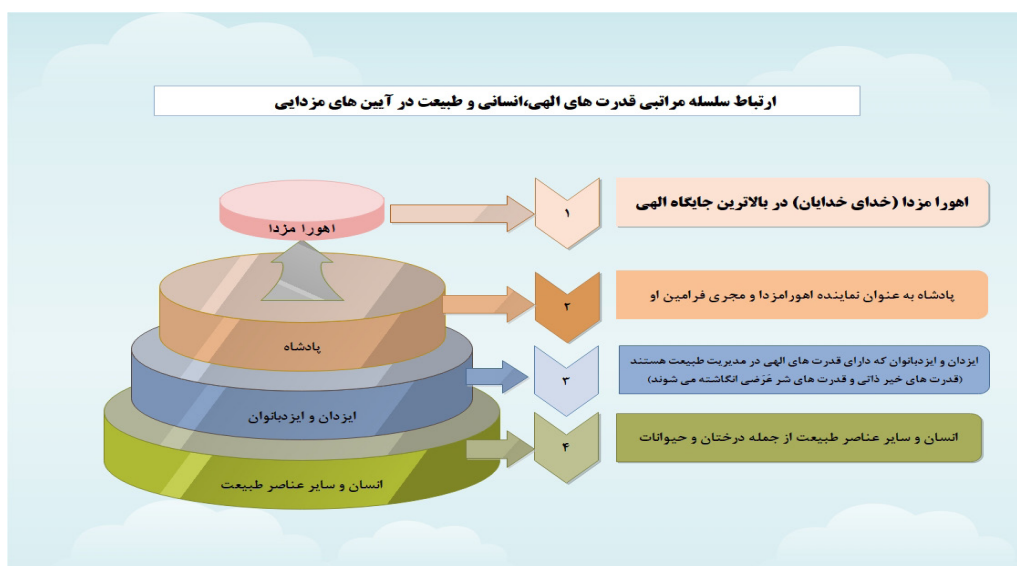
مذهبی توسعه یافت و نخستین شاخص های رفتار با طبیعت مبتنی بر سیاست، اقتصاد و مذهب پی ریزی شد (Lapperre, 1992). در این دوره، وابستگی فزاینده زندگی به زمین، آب، گیاهان و دام موجب شد کشاورزی و باغبانی، علاوه بر نقش اقتصادی و معیشتی، در نظام های اعتقادی و اجتماعی نیز معنا پیدا کند (Janick, 2013). همچنین، در مطالعات مربوط به این دوره، صفات بخشندگی و نگهدارنده زندگی الهه مادر در کنار قدرت مرگ، وجوه زنانه زاینده گی و عطوفت الهی را پررنگ تر از مجازات و تنبیه نشان می دهد. شواهد مناسک مرتبط با طبیعت و باروری، نیز در این دوره، می تواند بیانگر باور به قدرت خدایان طبیعت در باروری زمین و پرآبی منابع آبی و تداوم حاصلخیزی و تولید کشاورزی و باغبانی در صورت خشنودی از انسان تلقی شود (Botica, 2013). در این دوره، باغداری در جایگاه نمایش فعال نظم کیهانی و باغات به عنوان منبع تغذیه، درمان، عطر و طعم، دارای مفاهیم مذهبی بودند (Janick, 2013). پرستش مظاهر طبیعی، جشن های باشکوه به افتخار زمین و اهمیت خدایان خورشید، آب، باد و خاک و نقش آنها در حاصل خیزی باغات، گویای اهمیت پدیده های طبیعی این دوره است (Botica, 2013). باغ ها و باغبانی در فرهنگ های تاریخی، علاوه بر کارکردهای تولیدی، با باورها، اسطوره ها، متون دینی و نظام های نمادین پیوند داشته اند و از این دیدگاه می توانستند واجد مفاهیم مذهبی، فلسفی و نمادین باشند (Janick, 2013). تعامل مذهب با باغبانی در ادیان آسیایی، از جمله جینیسم، هندوئیسم و بودیسم، فرآیندی تحولی را نشان می دهد: اصل آهیمسا، از اصول مهم این ادیان، با ممنوعیت آزار جانداران و عدم آسیب رسانی به موجودات زنده، بیانگر نقش جهان بینی دینی در مواجهه انسان با طبیعت و رفتار محترمانه با درختان است. در این مذاهب، درختان از جایگاه

معنوی و قدسی برخوردار بودند (Jenkins & Jain, 2011; Watling, 2009; Chapple, 2011). در جینیسم، با تأکید بر جایگاه معنوی و اخلاقی درختان و اهمیت کاشت و حفاظت از آنها، رابطه میان اصل آهیمنسا و باغبانی به شکلی آشکارتر قابل مشاهده است: زیرا کشت (و دستکاری) زمین می‌توانست با آسیب به حشرات، جانداران خاک و گیاهان همراه باشد. به این ترتیب، مفهوم تأثیرگذار آهیمنسا، بر مبنای «زندگی بر مدار صلح و درون خالی از نفرت و عدم آزار به جانداران»، در ابتدا تعارض بین باغبانی و شیوه‌های زاهدانه ایجاد کرد: هریک از سه ویژگی زهد، یعنی درخواست غذا از دیگران، سرگردانی و انزوا، با سه ویژگی اقتصاد باغداری، یعنی تولید غذا (و نه درخواست آن از دیگری)، وابستگی به زمین (در مقابل سرگردانی) و تشکیل خانواده (در مقابل انزوا)، در تضاد بود. باین حال، تداوم زندگی کشاورزی و وابستگی جوامع به تولید غذا، ضرورت ایجاد سازگاری میان آموزه‌های دینی و فعالیت‌های اقتصادی را پدید آورد. در جینیسم، این مسئله به صورت تلاش برای تبیین و سازگار کردن فعالیت‌های کشاورزی با اصل آهیمنسا قابل مشاهده است؛ به گونه‌ای که با وجود مسئله اخلاقی آسیب‌رسانی به حشرات، جانداران خاک و گیاهان، کشاورزی و باغبانی در بستر زندگی اجتماعی تداوم یافت و درباره حدود و چگونگی پذیرش آن در چارچوب آموزه‌های دینی بحث و بازتفسیر شکل گرفت (Jain, 2025). در سنت‌های بودایی نیز شواهد باستان‌شناختی نشان می‌دهد نهادهای دینی با وجود آموزه‌های عدم آزار، در مدیریت زمین و منابع کشاورزی مشارکت داشته‌اند و حتی باغ‌ها و بیشه‌های وابسته به مراکز دینی شکل گرفتند (Shaw, 2016). لذا می‌توان به عنوان یک استنتاج احتمالی چنین مطرح کرد که در مواجهه میان الزامات زاهدانه و ضرورت‌های اقتصاد

کشاورزی و باغبانی، فرآیندهای سازگاری و بازتفسیر شکل گرفته است؛ به بیان دیگر، این شواهد می‌تواند احتمال وجود رابطه دوسویه میان دین و اقتصاد را مطرح کند که در شرایط تعارض، به تعدیل متقابل برخی ارزش‌ها و شیوه‌های عمل می‌انجامد. بنابراین، باغبانی در بستر تحولات مذهبی، به رغم وجود برخی تعارض‌های اخلاقی و آیینی با شیوه‌های زاهدانه، از میان نفرت و بسیاری از مفاهیم و کارکردهای نمادین آن در بستر سنت‌های دینی تداوم یافتند.

در شرق باستان نیز، دین، ابزار معنابخشی به پدیده‌های طبیعی و عامل مؤثر پیوند میان باروری، بهره‌وری کشاورزی و باروری تلقی می‌شد. باورها و مناسک مرتبط با باروری زمین، آب و تولید کشاورزی، نشان‌دهنده پیوند میان نظام‌های دینی و معیشت کشاورزی در این جوامع است (Botica, 2013). ادیان مزدایی با خاستگاه ایرانی - آریایی (ذوالفقاریان، ۱۴۰۰) نیز با تقدیس روح موجود در اجزای هستی، بر حفظ زندگی و آسایش موجودات و آبادانی جهان تأکید داشتند. در این ادیان، به دلیل نبود اعتقاد به موقعیت محوری انسان و انحصار آفرینش همه چیز برای او، دخل و تصرف در جهان لزوماً حق انحصاری بشر تلقی نمی‌شد و برقراری رابطه مستقیم با طبیعت و عناصر کیهانی، زمینه‌ای برای توجه بیشتر به عناصر طبیعی و باغات فراهم می‌کرد (عروج نیا و هوشنگی، ۱۳۹۵).

در پیریزی امپراتوری ایران باستان نیز، اهورامزدا، پادشاه را «نماینده خود» برمی‌گزید و پادشاه نیز با پذیرش بندگی او، وظایف حفاظت از امپراتوری، ارتباط با قلمرو آسمانی، باروری زمین و حاصلخیزی خاک را بر عهده داشت (خراشادی و باصفا، ۱۳۹۶). تصویر ۲ ارتباط بین طبیعت، انسان، شاه و خدا را نشان می‌دهد.

تصویر ۲. ارتباط سلسله‌مراتبی قدرت در آیین‌های باستانی ایرانی، ترسیم نگارندگان براساس مستندات متن.

در این چارچوب، باغبانی از اهمیت اقتصادی و سیاسی برخوردار بود و حکومت هخامنشی با تشویق درختکاری و توسعه روش‌های آبیاری، به افزایش ظرفیت تولیدی سرزمین کمک می‌کرد و باغ‌ها و املاک کشاورزی نیز از اجزای مهم ثروت و قدرت اقتصادی به‌شمار می‌آمدند (Fakour, 2000; Dandamayev, 1997). بنابراین می‌توان گسترش و توسعه باغات در این دوره را، در کنار کارکردهای مذهبی، نمادین و سیاسی، بخشی از سامان اقتصادی و تلاش برای افزایش بهره‌وری و رونق سرزمین دانست.

با چشم‌پوشی از تفاوت هستی‌شناسی ادیان باستانی ایران و قرائت‌های مذهبی و مفاهیم اسطوره‌ای هخامنشیان و ساسانیان (انصافی و احمدوند، ۱۳۹۸)، می‌توان گفت در این دوره، تقدیس آفرینش به ایجاد باغ‌هایی برخوردار از بُعد درون‌گرای قوی نسبت به طبیعت منجر شد که براساس مفاهیم دوگانه خیر و شر، محوربندی و تقسیمات دوتایی داشتند. مفاهیم مذهبی مانند اعتقاد به آخرت و پردیس (حاجتی شورکی و

حسینی قلعه‌بهمن، ۱۳۹۵)، به آفرینش باغ ایرانی به‌عنوان سایه و تجسم زمینی بهشت انجامید (حمزه‌نژاد، سعادت‌جو و انصاری، ۱۳۹۳). مؤلفه‌های ساسانی اتصال جهان به نظم کیهانی با هدایت‌قادر مطلق و پیاده‌سازی توسط شهریار از دودمان اورمزد، یک‌جانشینی جایگزین کوچ‌نشینی برای نظم بیشتر، هستی‌شناسی درباره شر و نگرش غرضی به پلیدی، سامانه الهیاتی را ساختند که وحدت سیاسی بی‌سابقه فراگیری در قلمرو امپراتوری ساسانیان را در پی داشت (انصافی و احمدوند، ۱۳۹۸) و باغداری تجاری با درآمدزایی مؤثر در توسعه شهری (احمدی، صالحی کاخکی و نوروززاده چگینی، ۱۳۹۵)، به‌همراه کارکرد مذهبی و نماد بهشت زمینی، در نظامی معیشتی با پشتوانه حکومتی واجد ساختار منظم مالیاتی، انتقال و پخشایش منظم و گسترده محصولات، در مجموعه پیچیده و سازمان‌دهی‌شده مقتدر و متمرکز تحقق پیدا کرد (عرب و صادقی، ۱۳۹۲). علاوه‌بر پیوندهای آشکار ادیان مزدایی و یهودی و مسیحی در این دوره، شاهد تداوم مشخصی

در باغداری ایران ساسانی تا جهان اسلام هستیم (Shaked, 2002) براین اساس، مبانی آرمان‌های چهارگانه زرتشت (خدا، دین، کشور و شاه واحد)، پشتوانه اعتقادی امپراتوری متمرکز و قدرتمند ساسانیان را پی‌ریزی نمود (سلگی و احمدوند، ۱۳۹۷) و با معرفی نظم زمینی در کنار نظم آسمانی، صادرات محصولات و گسترش باغداری در جایگاه پایه اقتصاد بازرگانی قرار گرفت و شالوده اندیشه باغ ایرانی - اسلامی را بنیان نهاد (مسعودی‌فر، ۱۳۹۶).

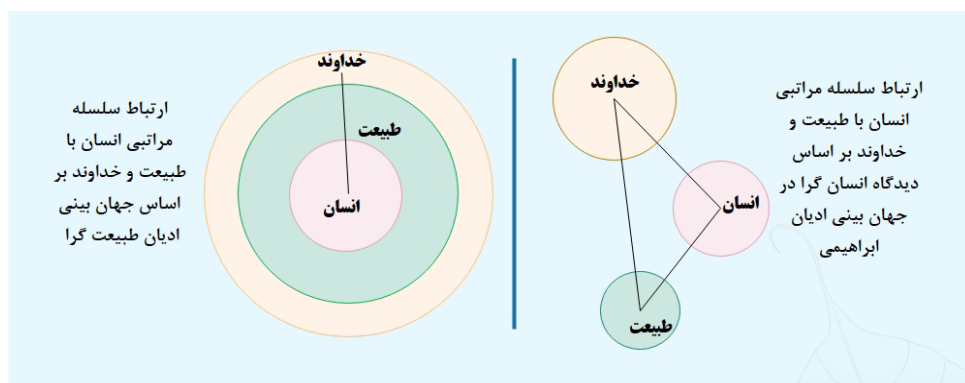
اگرچه ادیان باستانی ایرانی از ادیان خداپرست به‌شمار می‌آیند، در این بخش، منظور از ادیان ابراهیمی مشخصاً سه سنت دینی یهودیت، مسیحیت و اسلام است که در خاورمیانه شکل گرفته و در طول تاریخ، متون و سنت‌های دینی آنها با باغ، کشاورزی و طبیعت پیوندهای گسترده‌ای یافته است. کتب مذهبی هر سه، تصویری گسترده از تعامل بین رویدادها در شکل تاریخ، اساطیر، امثال، مکاشفات و نمادها را ترسیم می‌کنند و ریشه‌های اساسی باغبانی این مردم کویری در قالب این مفاهیم و صدها آیه با اشاره به گیاهان، باغات، محصولات و فناوری باغبانی دیده می‌شود. با تفسیر این مفاهیم، شیوه‌های باغبانی (کاشتن، چیدن، پیوند، آموزش، هرس، آبیاری و برداشت) در متون مذهبی مورد بحث قرار گرفت. ارجاع به میوه‌ها به حدی است که می‌توان این متون را رساله‌ای پومولوژی^۱ (میوه‌پروری) نامید. بیشتر این میوه‌ها مانند انگور، زیتون، خرما، انجیر، انار و بادام، محصول مناطق زندگی اقوام سامی آن دوره به‌روشنی در متون مذهبی

پیشین دیده می‌شوند (Janick, 2013). وابستگی مردم این ادیان به آب‌وهوا، بخشندگی آسمان و زمین، در انبوهی از آیات کتب مقدس به شکل رهنمودهای رفتار با طبیعت منعکس است. همچنین تأکید بر اعطای مالکیت خداوند به انسان در جایگاه امانتداری که زمین را برای بهره‌برداری دریافت می‌کند، گویای جایگاه مسئولانه انسان نسبت به طبیعت است (Botica, 2013; Abu Sayem, 2018؛ عابدی سروستانی و دیگران، ۱۳۸۶). به این ترتیب، با پیدایش و گسترش ادیان ابراهیمی، مفاهیم فلسفی مرتبط با باغات، تکامل و پیچیدگی بیشتری یافت. طبیعت و رفتار با آن، تصرف، تقسیم و استفاده از زمین و فرمانروایی عادلانه بر آن، مجازات و پاداش بر مبنای رفتار با طبیعت، از موضوعات محوری کتب آسمانی به‌شکل داستان‌ها، دستورات اخلاقی، معرفی نهادهای مختلف و نظام پاداش و مجازات (در قالب بلایای طبیعی، زلزله، سیل، خشکسالی و هجوم ملخ در دنیا و عذاب الهی آخرت) انعکاس یافت و دستورالعمل‌های رفتار با باغات استخراج و نظام‌های سلسله‌مراتبی سازمان‌یافته‌ای شکل گرفت و در ادوار مختلف، به اتکای ساختار حکومتی و با تفسیرهای متعدد، به اعمال قوانین و چارچوب‌های رفتاری با باغات انجامید (Botica, 2013; Janick, 2013). این فرآیند را می‌توان زمینه‌ساز شکل‌گیری شبکه‌ای از کنش متقابل بین انسان‌ها و محیط‌زیست دانست که در تحلیل تأثیر رفتار انسان‌ها بر باغات شهری نیز قابل استفاده است. تحلیل کنش‌های متقابل ادیان ابراهیمی در ادوار تاریخی و جغرافیای سرزمینی همچنین نشان می‌دهد چگونه

جهانی برای کاهش آلودگی و گرمایش بر مبنای اصل قیومیت انسان بر طبیعت می‌داند (Tirosh-Samuelson, 2001; Zaleha & Szasz, 2015). همچنین حمایت پروتستان‌های اروپایی، کلیسای کاتولیک روم و شبکهٔ اوانگلیک‌های سبز معاصر از دستورالعمل‌های جلوگیری از تغییرات اقلیمی، در حالیکه پروتستان‌های اوانگلیک محافظه‌کار و باپتیست‌های جنوب آمریکا، با مواضع انتقادی نسبت به این دستورالعمل‌ها واکنش نشان داده‌اند، گویای تنوع برداشت‌های مسیحیان معاصر از موضوع محیط زیست است و درک این تفاوت‌ها نیازمند نگرشی فراتر از برچسب‌های فرقه‌ایست (Zaleha & Szasz, 2015).

اما باوجود سازگاری ادیان ابراهیمی با حفظ طبیعت، نباید همسان نبودن آموزه‌های این ادیان با ارزش‌های اخلاق محیط‌زیستی معاصر را از نظر دور داشت: این ادیان، نگهداری از باغات را اولین اولویت و مهم‌ترین ارزش اجتماعی نمی‌شمارند و جایگاه اخلاقی انسان‌ها نسبت به طبیعت را ممتاز و متمایز می‌دانند و معتقدند محافظت از طبیعت باید همراه با برخورداری از آن باشد. در این ادیان، با وجود ادعای اخلاقی انسان‌ها و طبیعت نسبت به یکدیگر، این ادعاها مطلق نیستند: طبیعت هم به‌خاطر انسان‌ها و هم برای سودمندی خود وجود دارد. در این ادیان، با وجود تحسین طبیعت، چالش آن با منافع و ارزش‌های انسانی نیز به‌رسمیت شناخته می‌شود و هم بی‌توجهی به طبیعت و هم ارزش فوق‌العاده برای آن به چالش کشیده می‌شود (Vogel, 2001a). براین اساس، تصویر ۳ برای مقایسهٔ ادیان طبیعی و ادیان ابراهیمی، قابل ترسیم است:

تفسیرهای اخلاقی به‌عنوان چارچوب «نظام ارزشی و هنجارهای رفتاری»، عملکردهای افراد را نسبت به باغات تعریف می‌کنند. بنابراین، باغات شهری را می‌توان نمایش فرآیند تعامل بین مذهب، قدرت سیاسی، تاریخ، اقتصاد و شرایط اقلیمی دانست و برخلاف نظر White (۱۹۶۷) مبنی بر معرفی سنت مسیحی غربی و در چارچوب گسترده‌تر سنت یهودی - مسیحی به‌عنوان ریشه اصلی بحران‌های محیط‌زیستی، برای تحلیل رفتار این ادیان نسبت به باغات، شرایط تاریخی، جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مؤثر بر تفسیر این ادیان باید بررسی و آموزه‌های اخلاق زیستی با طبیعت، استخراج و تدوین گردد (Chidester, 2018; Park, 2004; Abu Sayem, 2018 و طشت‌زر و دیگران، ۱۳۹۱). به‌باور برخی از پژوهشگران، باوجود درک متفاوت و گاه متضاد پیروان ادیان ابراهیمی با محیط‌زیست‌گراها از روابط انسان با خدا و طبیعت، اصول اعتقادی و باورهای عمیق آنها با حفظ محیط‌زیست سازگار است (Tirosh-Samuelson, 2001; Jenkins & Chapple, 2011). بررسی باغات در سرزمین‌های ابراهیمی، گویای برداشت‌های مختلف پیروان این مذاهب از مضامین دینی و رویه‌های متفاوت رفتار زیستی در دوره‌های مختلف و اقلیم‌های متفاوت است (Vogel, 2001a). به‌عنوان مثال می‌توان به خوانشی مسیحی اشاره کرد که ضمن تأیید سلطهٔ انسان بر طبیعت، به‌دلیل مفهوم امانت‌پذیری بشر و ارادهٔ بالاتر خداوند بر جهان هستی، این جایگاه را دربرگیرندهٔ مسئولیت امانتداری و پاسداشت آن تلقی می‌نماید؛ یا تفسیر کلیسای متدیست که رسالت مسیحی معتقد را اقدام هماهنگ

تصویر ۳. الگوواره های انسان، خدا و طبیعت در ادیان طبیعت گرا و ابراهیمی، ترسیم نگارندگان براساس مستندات متن.

که بسیاری از دستورات مذهبی ادیان ابراهیمی، پیامدهای مثبتی برای نگهداری از طبیعت دارند؛ ازجمله سال سببی کال^۱ یهودیان که براساس آن هر هفت سال یکبار کشت و برداشت محصولات متوقف می شود و گرچه هدف اصلی آن، تأکید بر مالکیت خداوند بر زمین است، اما می تواند فرصت تجدید قوای خاک و نگهداری از باغات را نیز فراهم آورد (Vogel, 2001a). از سوی دیگر، این بررسی ها، بیانگر وام گیری مفاهیم مرتبط با طبیعت در جهان بینی های مذهبی از یکدیگر و تأثیر متقابل آنهاست: همانند شباهت باغداری یونانیان باستان با جهان بینی های بین النهرین، شباهتی گسترده تر بین برخی اصول باغ سازی مزدایی ایران باستان و سنت باغ ایرانی دوره اسلامی وجود دارد: در سنت باغ سازی ایران باستان براساس اصول مزدایی، باغ با آبادانی و باروری سرزمین، کشاورزی و آبیاری، نظم و سامان یافتگی فضا و نیز مفهوم بهشت پیوند داشته است. نمونه های هخامنشی نیز نشان می دهد باغ در کنار کارکردهای عملی، واجد معانی سیاسی، فلسفی و مذهبی بوده و ایجاد باغ حاصلخیز از سرزمین خشک می توانسته نمادی از باروری، اقتدار و مشروعیت باشد؛ همچنین الگوی چهارباغ، با تقسیم متقارن فضا و استفاده از مسیرهای آب، سابقه ای در

آنچه به باور برخی اندیشمندان محیط زیست گرا، مذاهب ابراهیمی را در جایگاه ریشه بحران محیط زیست، مقصر قلمداد می کند، امواج سهمگین مخرب طبیعت، به ویژه تغییر کاربری و تخریب باغات پس از انقلاب صنعتی است که از ترکیب انقلاب فن گرایانه با تغییرات فکری ناشی از مسیحیت و یهودیت در اشکال پروتستانسم و لیبرالیسم، در رد قداست طبیعت شکل گرفت و بازتاب باورهای است که با چیرگی ادیان ابراهیمی بر مذاهب طبیعت گرا پدیدار شد و با رواج نادیده انگاری احساسات و شعور موجودات غیر انسانی، مانع قدیمی شکل گرفته در نتیجه باور به احترام به روح نگهبان درختان، نهرها و زمین، برای آسیب به طبیعت، فرو ریخت و پس از انقلاب صنعتی، با افزایش تغییرات فناوری و انگیزه های قدرتمند اقتصادی، تخریب باغات را در پی داشت (Attfield, 1983). اما تصور رایج دیگر در فلسفه محیطی که ریشه بحران بوم شناختی را در ترکیب مسیحیت با فلسفه یونان باستان، به ویژه ایده های افلاطون می داند، تأثیرات گسترده منفی بر طبیعت پس از دوره روشنگری و گسترش دانش و فناوری را ناشی از ایده جهانی «اشرف مخلوقات» بودن انسان می داند و به همین دلیل آن را سرزنش می کند؛ زیرا در این دیدگاه، انسان ها در جایگاه جانشین خدا، حق اخلاقی استفاده نامحدود از طبیعت را می یابند (Attfield, 1983). این در حالیست

1. Sabbatical

خوانش، تفسیر، تبیین و در قالب قواعد فقهی و قوانین حقوقی تدوین شده است (Hesamifar, 2012)؛ صادقی فدکی، و جوادی آملی، ۱۳۹۶). حرمت ایذاء، تخریب یا فروش انفال، قاعده لاضرر و لاضرار، وجوب دفع ضرر محتمل و وقف، ازجمله قواعدی هستند که می توانند به عنوان پشتوانه های تدوین دستورالعمل های اجرایی حفاظت از باغات مورد استناد قرار گیرند (محقق داماد، ۱۳۹۰). اصول تکلیف گرایی، عدالت، مسئولیت پذیری، کرامت، امانت داری و صرفه جویی نیز، شهروند مسلمان را نسبت به آگاهی از حقوق باغات مکلف و او را ملزم به حفظ باغات می نماید (علیزاده شوشتری و همکاران، ۱۳۹۸). همچنین، زمین، خاک، آب و نور، با ماهیت پاکیزه کننده و زندگی بخش، از عناصر پرتکرار در توصیف طبیعت و باغ در قرآن و از ارکان مهم شکل گیری و نگهداری باغات هستند. تعدد واژه های قرآنی با تعبیری از بهشت به عنوان باغ، ازجمله جنت، حدیقه، روضه، رضوان، فردوس، عدن، نعیم، دارالخلد و طوبی، نیز بیانگر جایگاه برجسته باغ و عناصر طبیعی در فرهنگ قرآنیست (کاشانی، ۱۳۴۴؛ بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰؛ اخوان مقدم و حاجی ابوالقاسم دولابی، ۱۳۹۷؛ Md Jani & Haron, 2018؛ Mahmoudi Farahani, 2016). تشبیهات قرآن از باغ بهشتی، به عنوان پاداش رفتار و اندیشه نیک، ترسیم کننده تصویر مسحورگر از آرامش ابدی در شکل فضایی پر درخت و گل، نهر، فرشتگان، پرندگان و مجموعه ای از اوج زیبایی ها، با تجسم الگویی از کمال زیبایی طبیعت برای انسان خاکی نیز، ذهن طراحان مسلمان را به آفرینش چنین فضایی در شکل باغ اسلامی هدایت کرد (Md. Jani & Harun, 2018). در واقع، وجود آبراهه ها، سرسبزی، درختان، سایه و نظم هندسی در باغ های ایرانی، با برخی ویژگی های توصیف شده برای بهشت قرآنی هم خوانی

باغ های هخامنشی داشته است (Fakour, 2000؛ Stronach, 1990). با ورود اسلام، شهرهای ایرانی، به جای دگرگونی ناگهانی، با ادامه برخی سنت های شهرسازی و باغ سازی پیشین و در کنار الهام از آموزه های اسلامی، شکلی تازه گرفتند (مشهدی زاده دهقانی، 1390؛ Md. Jani & Haron, 2018) و باغ های دوره اسلامی نیز در بسیاری از موارد، تداوم و تحول سنت باغ ایرانی پیشین بودند. شواهد تاریخی همچنین نشان می دهد عناصر اصلی باغ ایرانی، ازجمله هندسه منظم، آبراهه ها، باغ های محصور و پیوند باغ با معماری، در دوره اسلامی ادامه یافتند و در دوره های مختلف با شرایط جدید فرهنگی و مذهبی سازگار شدند (Golombek, 2000). در نتیجه، منظور از «باغ اسلامی» در این پژوهش، گونه ای از باغ سازی در سرزمین های اسلامی است که در آن عناصر و سنت های پیشین، به ویژه سنت باغ ایرانی، در تعامل با مفاهیم و ارزش های اسلامی، ازجمله تصویر قرآنی بهشت، آب، سرسبزی، سایه و طراوت، بازتفسیر و متحول شدند (Md Jani & Harun, 2018). به این ترتیب، شهر اسلامی، متأثر از آموزه های دینی، انسان را با مسئولیت اخلاقی، دربرگیرنده نظام تشویق و تنبیه، نسبت به سایر موجودات و با تأکید بر کرامت انسانی معرفی می کرد (Hesamifar, 2012). در نتیجه، می توان استنباط کرد که رفتارهای مبتنی بر اصول اخلاقی اسلامی در مناسبات اجتماعی، ازجمله رفتار با باغات، بازتاب یافت و برپایه اعتقاد به اثرزیرساختی دین در زندگی اجتماعی و اصل احترام به طبیعت، باغات سرزمین های اسلامی، به ویژه ایران، ارزشمندی چشمگیری یافتند. در بین ادیان ابراهیمی، اسلام و به ویژه شیعه، دارای دستورالعمل های دقیق رفتار با طبیعت در چارچوب احکام فقهیست و از ابتدایی ترین تا اساسی ترین اصول اخلاقی، ازجمله رفتار با طبیعت در ادوار تاریخی،

داشته و همین هم‌گرایی میان عناصر طبیعی باغ و مفاهیم مذهبی، زمینه‌ساز تفسیر باغ به‌عنوان تمثیلی از بهشت زمینی شده است (Golombek, 2000). با توجه به هم‌گرایی عناصر طبیعی ازجمله باغ با مفاهیم مذهبی، باغ اسلامی تمثیلی از بهشت زمینی با القای مفاهیم قرآنی، تبلور کالبدی نظم، طراوت، درخشندگی، پاکیزگی و آرامش تلقی شده و باغسازی در سرزمین‌های اسلامی با حمایت حکومت‌های مرکزی، محلی، ثروتمندان و عموم مردم، به‌ویژه در دوره‌های رونق اقتصادی، مورد تأکید قرار گرفته است (Mahmoudi Farahani, Mptamed & Jamei, 2016) و از آنجاکه ایجاد و نگهداری باغ‌های رسمی در سرزمین‌های اسلامی به‌ویژه ایران، نیازمند منابع اقتصادی قابل توجه بوده، براساس شواهد تاریخی، باغ ایرانی- اسلامی علاوه‌بر ارزش زیبایی‌شناختی و تفریحی، به نمادی از قدرت و رفاه تبدیل شده است (Golombek, 2000). حکمای اسلامی، انسان را نماد جهانی کوچک دربرگیرنده همه مراتب وجودی در آفرینش او می‌دانند. ازاین‌رو، رابطه نفس روحانی انسان با سایر عناصر وجودی او، مانند رابطه خداوند با آفریده‌هاست و رابطه انسان با طبیعت، به‌مثابه رابطه بُعد روحی با سایر ابعاد وجودی او، روند خودآگاهی انسان و سیر تکاملی او را ممکن و تسهیل می‌کند. لذا درک قوانین طبیعت، یعنی فهم قوانین حاکم بر عناصر وجودی انسان، و آبادانی باغات، یعنی احترام به خود و برقرارکردن عناصر وجودی خویش، و از بین بردن آنها یعنی تخریب خود (بامداد و مهرابی، ۱۳۹۶). همچنین، باغ اسلامی تجلی مفاهیم عرفانی و فلسفی مذهبیست که با وام‌گیری از باغ ایرانی و نمادهای باستانی، ریشه‌های جهان‌بینی دینی در هنر باغ‌سازی و اصول ایجاد، نگهداری و توسعه باغات را نشان می‌دهد. در این معنا، چنین باغی نماد جهانیست که

معمار آن خداست و آفریده‌هایش، گیاهانی که خداوند در باغ زمین کاشته است و رسالت باغ اسلامی، طراحی شده بر پایه تصور معنوی از عالم هستی، تقویت رابطه انسان بهره‌بردار از باغ با آفریدگار جهانست (Mahmoudi Farahani, Matamed & Jamei, 2016; Md. Jani & Harun, 2018) و گیاهان ستایشگر خداوند، آگاه و شایسته احترام و مراقبتند (Vincenti, 2017). به علاوه، اصل وحدت وجود در فلسفه اسلامی، از غزالی، ابن عربی و مولانا تا ملاصدرا، بیانگر یکپارچگی اجزای نظام آفرینش، ازجمله انسان و طبیعت و انعکاس یگانگی آفریدگار در تار و پود کالبد هستی و قداست باغ به‌عنوان جلوه ذات الهیست (Markwith, 2009; Lumbard, 2013; Kamali, 2012) و به همین دلیل، باغ اسلامی برپایه مفهوم عدالت و با بهره از هندسه، نور و وزن، در بستری عظمت‌گرا، متمرکز و با حضور مکرر عناصر ذکرگوی آفریدگار، تکامل یافت (نصر، ۱۳۸۵). شیوه‌های معمارانه وحدت‌گرا در باغ اسلامی، مانند مرکزیت فضا، تقارن، محوربندی و جانمایی فضاهای اساسی بر محورهای اصلی برای تجلی مفهوم وحدت (فرشچیان و شجاری، ۱۳۹۶؛ ترابی و اسدی، ۱۳۹۷)، نیز از مصادیق نگرش توحیدیت است.

تأثیر مذهب بر باغات در دوره انقلاب صنعتی

از حدود سال ۱۷۶۰ و با آغاز انقلاب صنعتی در انگلستان، به تدریج الگوی زندگی صنعتی در سراسر جهان جایگزین الگوی سنتی شد و تمام ابعاد اقتصادی، سیاسی، مذهبی، کالبدی، اجتماعی و محیط‌زیستی زندگی را تحت تأثیر قرار داد و زمینه حضور و نقش‌آفرینی کنشگران جدیدی را فراهم کرد (Lapperre, 1992). هم‌زمان، افزایش انتظارات فزاینده از نیازهای اولیه، گسترش لذت‌جویی و تأکید بر حداکثر بهره‌برداری، در کنار تحولات اقتصادی و اجتماعی، زمینه طرح خوانش‌های جدیدی از پروتستانیسم،

کالوینیسم و لوتریسم را در توجیه اقتصاد سرمایه‌داری نوپدید فراهم کرد. در این چارچوب، با شکل‌گیری چارچوب‌های مذهبی جدید و تأکید بر کار بی وقفه در حمایت از لیبرالیسم، انسان مدرن از دغدغه‌های ممنوعیت‌های مذهبی مانع از گسترش سرمایه‌داری رهایی یافت. اخلاق پروتستانی نیز با تأثیر ماندگار بر عقل‌گرایی غربی و ایمان ذهنی، با ظاهر زاهدانه کار سخت و جهان‌بینی کارآفرین و جبرگرای کالوینیستی، به‌عنوان پشتوانه مذهبی سرمایه‌داری، زمینه تخریب باغات فراهم شد (Count of Bethlen, 2018) و مدرنیته در شکل جدیدی از عقلانیت و فناوری، با هدف رشد ثروت به وسیله کنترل طبیعت، از دامن انقلاب صنعتی زاده شد و سازگار با مسیحیت جدید لیبرال، درحالی‌که برخلاف اسلاف کاتولیکش، نزدیکی به خداوند را در تلاش بی‌وقفه اقتصادی جستجو می‌کرد، به مؤمنان خود صراحتاً بشارت تسلط بر طبیعت را می‌داد. خوانشی جدید از رابطه انسان با خدا و طبیعت، همسو با اصلاح‌طلبی، رنسانس، اومانیسم و دولت ملی، همزمان با پی‌ریزی شالوده فلسفه جدید به‌وسیله دکارت و بنیان اخلاقی مدرن به‌وسیله روسو، لوتر و کالوین، دیدگاهی اصلاحی را معرفی کرد که اگرچه با تعالیم اومانیستی، اوج تمدن غرب را به ارمغان آورد، اما با قفس آهنین عقلانیت تکنوکراتیک و بوروکراتیک و رویکرد جدید تقابل با طبیعت و هژمونی سرمایه‌داری، نابودی باغات شهری را به دنبال داشت (Zachhuber, 2017; Count of Bethlen, 2018). در این دوره، باغداری که پیش‌تر فعالیت‌های ساده، خودکفا و محلی و در عین حال پیوندخورده با تلطیف روح، اصول زیبایی‌شناسانه و مذهب بود، در مواجهه با تحولات سریع و گسترده مدرنیسم، به تدریج به تخصصی دانشگاهی در کنار رشته‌هایی همچون علوم منظر، طراحی شهری، معماری و شهرسازی تبدیل شد و

در پی آن، تقاضاهای جدیدی برای باغات شکل گرفت: توسعه ترابری، گسترش توزیع محصولات باغی و افزایش امکان ذخیره آنها، انتقال بخشی از فرآیندهای مرتبط با باغداری از باغ به کارخانه، شکل‌گیری بازارهای گسترده فروش، ایجاد آژانس‌های عمومی باغداری صنعتی و رشد شهرنشینی، هم‌زمان با تغییر الگوی ساختمان‌ها، ارتقای استانداردهای بهداشتی و افزایش تقاضای زمین برای ساخت‌وساز، زمینه‌ساز تغییرات گسترده در کارکرد و سازمان فضایی باغات شد. از یک سو، پهنه‌های باغی با تقاضای تجاری مدرن و سازمان‌یافته برای پاسخ‌گویی به عطش بازار جهانی محصولات مکانیزه مواجه شدند و از سوی دیگر، افزایش تقاضای صنایع برای نیروی کار ارزان‌رها شده از باغات، سودآوری بالاتر ساخت‌وساز در زمین‌های باغی برای کاربری‌های انتفاعی، استفاده از طراحی منظر در خدمت قدرت سیاسی و پیدایش پارک‌های شهری، به تغییر جایگاه باغات در ساختار شهر انجامید. پارک‌های شهری نیز به‌عنوان فضاهایی تخصصی برای پرکردن اوقات فراغت شهروندان و نمایش اقتدار مدیریت شهری، در مواردی جایگزین باغات طبیعی شدند؛ هرچند با ماهیتی متفاوت و کارکردی اقتصادی که با نیازهای جامعه مدرن همسو بود (Mumford, 1970; Ekinci & Sağlam, 2016; Mahdizadeh, 2014; Lapperre, 1992). پروتستانیسم، با وجود روش‌های متفاوت تأثیر بر ادراک پیروانش (Vogel, 2001b)، هماهنگ با اومانیسم و مدرنیسم، چنان تأثیری بر الگوی رفتار با طبیعت گذاشت که حتی با محو الهیاتش، چهارچوب رفتار سلطه‌گر بر باغات شهری تثبیت شد. برخلاف گذشته، دیگر طبیعت تعامل برابر با انسان نداشت، بلکه تنها منفعل از اعمال انسان قرار گرفت. تخریب باغات و تغییر ماهیت آنها از فضاهای جمعی خیال‌انگیز و پاسخگوی نیاز معنوی به محل

سودآوری تولید صنعتی و تغییر کاربری به نفع سودآوری بیشتر، از نتایج زیان بار این دوره به شمار می روند (Count of Bethlen, 2018; Zafirovski, 2019; Schilpzand & de Jong, 2021). در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، به حداکثر رساندن سود، مسئولیتی اجتماعی، نشانه رحمت خدا و گواه عبادت و کار سخت و انباشت ثروت راهی برای رستگاری دیده می شد. این اعتقاد مذهبی، نقشی کلیدی در ایجاد سرمایه داری ایفا کرد که با قراردادن سود در مرکز تصمیمات اقتصادی، مشکلات محیطی را نادیده می گرفت (Güner, 2018). در نتیجه، پروتستانیزم و کالوینیزم، با رها کردن مسیحیان از برخی ممنوعیت های قانونی و اخلاقی در بهره برداری از طبیعت، در این تفسیر، راه ثروت اندوزی به قیمت تخریب باغات را گشودند (Count of Bethlen, 2018; Vogel, 2001b) و به تدریج، سرمایه داری رو به رشد، با ارتقای بهره وری، نوآوری و ایجاد بازارهای جهانی، با تلفیق آموزه های مذهبی جدید، ایده های سودآوری را که با تغییر روایت خلقت آدم ایجاد شده بود، شبکه سازی کرد. با تحول سریع آمریکا در صنعت و همزمان با سرمایه داری نوظهور، خوانش جدیدی از مسیحیت، در نقش راوی بزرگ تر آرمان آمریکایی، با توجیه سلطه انسان بر محیط زیست، به تدریج جای خود را در چارچوب اقتصادی باز نمود. با درهم بافتگی دیدگاه انسان محوری اشرف مخلوقات در تار و پود سرمایه داری آمریکا و اقتصاد غربی، امکان انتقال این دیدگاه به بقیه جهان تسهیل شد. برخی از پژوهشگران، حاکمیت فرهنگ محاسباتی سودجوی پس از انقلاب صنعتی را زیرساخت امپراتوری سرمایه داری جهانی می دانند و معتقدند تخریب باغات شهری در نتیجه این فرهنگ، به خوانش های جدید از ادیان و مذاهب مختلف منتهی شد؛ امپراتوری ای که به قیمت تخریب طبیعت و تهدید بقای زیست کره، در جهت

سود بیشتر اقلیتی اندک، با ترکیب فناوری نوگرا، حفاظت دولتی، حکمرانی، صنعتگری، ذائقه مصرف کننده، تنگناهای محیط زیست و تخریب باغات پایه گذاری شد. انقلاب صنعتی، با گریز از محدودیت های مذهبی، مهلتی برای تملک باغات شهری معرفی و با تداوم تغییرات اقلیمی، آلودگی و مسائلی از این دست، این باغات را رها و نگهداری از آنها را لغو نمود. اگرچه روشنت با تشدید نابسامانی ناشی از تخریب طبیعت، مورخان دیگر نمی توانند محیط زیست را تنها منبعی در اختیار انسان مجهز به ابزار فناوری نوین بیانگرند (Albritton Jonsson, 2012). اما با وجود هم سویی احکام اسلامی با نگهداری باغات تا قبل از مدرنیسم، با تغییر رویکرد مدرن، تفکر منفعت طلبانه پس از انقلاب صنعتی، با تقدس زدایی از قرآن و قطع ارتباط با الهیات و فراتر رفتن از حدود فقهی پیشین در تفسیر احکام (Harvey, 2020) و ترویج روایت های جدید پرداختن به امور مادی، زمینه طرح خوانش های جدید همگام با جریان مدرنیسم و مطالبات شهروندان را فراهم کرد (Schmelzkopf, 1995; Certoma & Tornaghi, 2015)، مانند قاعده تسلیط که تغییر کاربری باغات به فعالیت های سودآور و کاهش عرصه های سبز برای مالکان آنها در کنار دگرگونی های اقتصادی، اجتماعی و کالبدی شهرها و تغییر نگرش نسبت به زمین و فضاهای سبز، را در پی داشت (Ekinci & Saglam, 2016; Mashhadi Moghaddam, 2014; & Rafieian, 2019; Mahdizadeh, 2014). رهایی از این انحراف، تنها با استخراج پیوند اصول اسلامی به فضای متنی جوامع مدرن ممکنست (Harvey, 2020; محقق داماد، ۱۳۹۰؛ علیزاده شوشتری و همکاران، ۱۳۹۸). برخلاف باغ سازی قبلی مرتبط با اسطوره و مذهب، پس از مدرنیسم، باغاتی که از فشار تغییر کاربری و تخریب جان به در می بردند، تنها در صورت درآمدزایی مورد

توجه بودند و پشتوانه‌های مذهبی محکم‌تری برای تسلط بر طبیعت با رویکرد تخریب و جایگزینی، در اختیار سیاست‌مداران قرار گرفت (Vogel, 2001b).

دوره فراصنعتی

در دوره فراصنعتی، با ورود اقتصاد غرب به مرحله شکوفایی و تولید انبوه، اخلاق اقتصادی در پی گسترش بازار فروش محصولات و کاهش برخی بازدارندگی‌های مذهبی، به سمت مصرف حداکثری و مُدگرایی تغییر جهت داد. پیامد این تغییر، تشدید تخریب باغات شهری بود. منطق انحصارگرایی اقتصاد مصرفی، با بی‌توجهی به سهم نسل‌های آینده از منابع و گسترش مصرف، فشار بر منابع طبیعی را افزایش داده است و می‌توان نتیجه گرفت که با منطق سودمحور استقرار فعالیت‌های اقتصادی و صنعتی در زمین‌های کم‌هزینه، موجب انتقال برخی صنایع آلاینده کشورهای توسعه‌یافته به کشورهای جهان سوم و استقرار آنها در زمین‌های سبز ارزان، به بهای تخریب باغات را فراهم کرده است (Savage, 2006). تمرکز ادبیات انتقادی بر ریشه‌های تمایلات مصرفی، نقد از خودبیگانگی و لذت‌گرایی و نقد تقدم منافع شخصی بر منافع جمعی در آثار اندیشمندانی چون گالزایت، فروم، هارود و مارکوزه، از پیامدهای هم‌سویی مذهب و مدرنیسم در توجیه اقتصاد سرمایه‌داری حکایت دارد. جدایی کلان‌شهر مدرن فراصنعتی از طبیعت نیز پیامدهای محیط‌زیستی، سلامتی و روان‌شناختی متعددی به همراه داشت. با وجود دستاوردهای پزشکی، ارتقای سطح بهداشت، افزایش طول عمر و پیشرفت‌های فنی، تنزل نقش باغات موجب شد کلان‌شهرها با آسیب‌های متعدد ترافیکی، محیط‌زیستی، کالبدی، سلامتی و اجتماعی مواجه شوند. در همین زمینه، گسترش فرهنگ مصرفی و سودمحور، همراه با کاهش نقش باغات و جایگزینی آنها با پارک‌های مدرن، بخشی

از تغییرات الگوی زندگی شهری را شکل داد. در برخی شهرها، الگوهای جدید شهری به تضعیف فرهنگ و تاریخ محلی و جایگزینی آن با الگوهای زندگی و سازمان فضایی کلان‌شهر صنعتی انجامید و باغات نیز در مواردی جای خود را به پارک‌های مدرن دادند. این روند در الگوهای توسعه کالبدی شهر نیز بازتاب یافت: همان سازوکارهایی که شهر صنعتی را با انبوهی از ساختمان‌های متراکم، مجتمع‌های تجاری و پل‌ها شکل می‌دادند، زمینه تغییر کاربری باغات به نفع فعالیت‌های درآمدزا و ایجاد پارک‌های منطبق با الگوهای تجاری جدید را نیز فراهم کردند (Mumford, 1970). در چنین نظامی، تمرکز قدرت و گسترش هژمونی نئولیبرال، همراه با سودآوری، فشار بیشتری بر باغات شهری وارد کرد (Mayer, 2017; Mashhadi & Moghaddam & Rafieian, 2019).

تغییر جهان‌بینی فراصنعتی، تجاری‌سازی باغ‌ها و کارکرد ابزاری آنها برای منافع اقتصادی را نیز به دنبال داشت. سرمایه‌گذاری‌های سودمحور، به جای کمک به نوسازی پایدار، موجب تغییر الگوهای اجتماعی استفاده از فضای عمومی شدند و علاوه بر باغات، ویلاهای دارای محوطه پردرخت و پارک‌های شهری را نیز در معرض تخریب و تغییر کاربری قرار دادند. در برخی موارد، حتی افزایش مقیاس فضاهای سبز، به عنوان ابزاری برای سرمایه‌گذاری کلان، نماد اثربخشی و قدرت سیاسی مدیریت شهری و وسیله‌ای برای کسب منافع اقتصادی مورد استفاده قرار گرفت. امروزه، برخی طرح‌های سبز شهری مانند سبزه‌راه‌ها و باغات گردشگری که به‌خوبی در بافت شهری ادغام نشده‌اند، ممکنست با ایجاد مراکز خاص، به تشدید شکاف اجتماعی و کاهش تعاملات شهری بیانجامند و در حوزه عمومی، بر پایداری و توسعه فرهنگی اثر بگذارند. این پهنه‌ها،

برخلاف برخی باغات و پارک‌های شهری گذشته، در مواردی نتوانسته‌اند فضای عمومی با دسترسی و استفاده آزادانه گروه‌های مختلف شهروندان را فراهم کنند و به دلیل هزینه‌های بالا و شکل‌گیری بخش‌های انتفاعی، به مکان‌هایی درآمدزا، ابزار سرمایه‌گذاری و فضاهایی با دسترسی بیشتر برای گروه‌های برخوردار تبدیل شده‌اند. در نتیجه، بخشی از ظرفیت باغات برای ایجاد تعامل میان شهروندان و طبیعت و نیز نقش آنها در شکل‌دهی به فضاهای عمومی شهری کاهش یافته است (Ekinci & Sağlam, 2016). اما با بروز پیامدهای تخریب باغات، حتی الگوهای اقتصادی مبتنی بر اقتصاد اطلاعاتی نیز با محدودیت‌هایی ناشی از بازخوردهای منفی و پیامدهای مداخلات انسانی در محیط مواجه می‌شوند (Albritton Jonsson, 2012). از این دیدگاه، می‌توان انتظار داشت افزایش آگاهی نسبت به پیامدهای تدریجی تخریب باغات، در میان شهروندان، دانشگاهیان، سیاست‌گذاران، نهادهای مذهبی و جامعه جهانی، زمینه توجه بیشتر به سازگاری فعالیت‌های اقتصادی و صنعتی با طبیعت و گسترش رویکردهای حفاظت از باغات را فراهم کند. با بروز این نگرانی‌ها، از نیمه دوم قرن بیستم و هم‌زمان با تشدید هشدارها درباره تخریب طبیعت، توجه به نقش احتمالی دین در شکل‌دهی به نگرش‌های محیط‌زیستی نیز افزایش یافت. در کنار نقدهایی به برخی خوانش‌های دینی درباره طبیعت، دیدگاه‌هایی نیز درباره ظرفیت ادیان برای تقویت رفتارهای مسئولانه و طبیعت‌دوستانه شکل گرفت؛ در این زمینه، مطالعات مربوط به رابطه دین و محیط زیست، ضمن بررسی نگرش‌های سنت‌های مختلف دینی نسبت به طبیعت، به تحول این نگرش‌ها در مواجهه با بحران محیط زیست و شکل‌گیری قرائت‌های جدید پرداخته‌اند (Gottlieb, 2006).

(Jenkins & Chapple, 2011). بنابراین، رابطه دین و طبیعت را نمی‌توان صرفاً در قالب یک اثر یک‌سویه بدون در نظر گرفتن زمینه‌های تاریخی و تفاوت میان سنت‌ها و خوانش‌های دینی تبیین کرد.

درک جایگاه، نقش و تعامل انسان با طبیعت و در نتیجه، رفتار مدیریت کلان‌شهرها با باغات شهری، نیازمند درک عمیق زمینه تاریخی توسعه است. تفسیر این فرآیند بر پایه دیدگاه سه‌جانبه یکپارچه مذهبی، اقتصادی و تمدنی، می‌تواند به درک جامع‌تری از آن کمک کند. در این میان، با وجود اهمیت مذهب در تعریف ارتباط انسان با طبیعت، پیدایش سرمایه‌داری و افزایش نقش بازار، در جایگاهی که در جوامع جدید برخی کارکردهای اجتماعی و هنجاری مذهب را نیز تحت تأثیر قرار داده است، با تغییر نگرش نسبت به طبیعت و باغات شهری همراه بوده است. از این دیدگاه، تعامل دین و اقتصاد می‌تواند در شکل‌گیری نگرش فراگیر شهری نسبت به طبیعت نقش داشته باشد؛ چنان‌که پژوهش‌های مربوط به رابطه دین و محیط زیست نیز بر اهمیت بنیان‌های جهان‌بینی و مذهبی در پذیرش و گسترش برخی الگوهای اقتصادی تأکید کرده‌اند (Jenkins & Chapple, 2011). تداوم تخریب باغات کلان‌شهرها، علاوه بر آشکارسازی نارسایی برخی الگوهای غالب رفتار با باغات، نشان‌دهنده استمرار نگرش‌های سودمحور در فرآیند توسعه شهری نیز هست. از این منظر، ناکامی کلان‌شهر فراصنعتی در حفظ باغات را می‌توان در پیوند با ساختارهای اقتصادی و سیاست‌های توسعه‌ای بررسی کرد؛ ساختارهایی که در برخی موارد، حفظ منافع کوتاه‌مدت اقتصادی را بر ملاحظات بلندمدت محیط‌زیستی و اجتماعی ترجیح داده‌اند. تحلیل نحوه رویارویی مدیریت کلان‌شهرهای جهان با موضوع باغات نیز نشان می‌دهد تصمیم‌گیری درباره حفظ یا

هدف ایجاد همسویی میان آموزه های مذهبی غالب درباره رفتار با باغات در هر کلان شهر و اصول جهانی حفاظت از محیط زیست، نیازمند شناسایی زمینه های مشترک میان آنهاست. براین اساس، می توان اصول جهانی حفاظت از محیط زیست را با آموزه ها و سنن مذهبی هر جامعه تطبیق داد و چارچوب هایی برای حفاظت از باغات بر پایه ظرفیت های مذهبی و فرهنگی همان جامعه تدوین کرد. این همسویی می تواند ظرفیت های فرهنگی و مذهبی موجود را در خدمت حفاظت از باغات و توجه به منافع نسل های آینده قرار دهد.

اصل سوم: توجه به تنوع سنن و آموزه های مذهبی در هر کلان شهر: این اصل بر اهمیت بهره گیری از آموزه های اخلاقی مذاهب مختلف، به ویژه سننی که با حفظ باغات همسویی دارند، در سطح محلی تأکید دارد. برای مثال، اگرچه مذهب رسمی ایران شیعه است، بهره گیری از سنن و آموزه های سایر ادیان، مانند آیین های مرتبط با درختکاری یا برخی آموزه های زرتشتی درباره عناصر طبیعت، می تواند در تدوین رویکردهای بازآفرینی باغات کلان شهرهای ایران مورد توجه قرار گیرد. چنین رویکردی می تواند زمینه مشارکت پیروان مذاهب مختلف و تقویت سرمایه اجتماعی، حس تعلق، هویت مکانی و دلبستگی به باغات را فراهم کند. در این چارچوب، تدوین اطلس آیین ها، جشن ها، سنن و آموزه های مذهبی مرتبط با حفاظت از باغات و بهره گیری از آن در برنامه های بازآفرینی، می تواند زمینه شناخت ظرفیت های فرهنگی موجود و استفاده از آنها در فرآیند حفاظت و بازآفرینی باغات را فراهم آورد.

اصل چهارم: آفرینش و تقویت تمایز مکانی باغات کلان شهرها بر اساس جهان بینی مذهبی: این اصل به افزایش کیفیت باغات شهری در برنامه ریزی

تغییر کاربری باغات، تحت تأثیر تعامل میان سیاست گذاران، شرکت ها، بوروکراسی، رسانه ها و سایر نهادهای مؤثر بر مدیریت و اقتصاد شهری قرار دارد. در این شرایط، تعهد به رشد اقتصادی، مصرف گرایی و مقررات زدایی، در صورت نبود ملاحظات مؤثر محیط زیستی، می تواند فشار بر باغات شهری و سایر منابع طبیعی را افزایش دهد. تداوم بحران محیط زیستی نیز ضرورت بازنگری در الگوهای توسعه و توجه هم زمان به منافع نسل های آینده، گروه های اجتماعی کم برخوردار و ظرفیت های طبیعی شهر را برجسته می کند؛ موضوعی که نیازمند تقویت گفتمان انتقادی و تحلیلی در نظام آموزش، پژوهش، سیاست گذاری و مدیریت شهری است (Gare, 1996).

یافته ها

براساس تحلیل تاریخی و تطبیقی انجام شده در این مقاله، هفت اصل مهم در فرآیند بازآفرینی باغات کلان شهرها براساس جهان بینی های مذهبی قابل تدوین است:

اصل نخست: ضرورت بازخوانی و تحلیل مفاهیم مذهبی مرتبط با باغات کلان شهرها در فرآیند شکل گیری و تحولات آنها: در این راستا، کنش متقابل مذهب با شرایط اقتصادی، اجتماعی، اقلیمی، سیاسی و فرهنگی هر دوره و تأثیر پذیری آموزه های مذهبی مرتبط با حفظ محیط زیست از این شرایط باید مورد توجه قرار گیرد. تحقق این امر مستلزم بررسی هم زمان مؤلفه های یادشده و ترسیم روند تاریخی شکل گیری و تحولات باغات براساس آموزه های مذهبی هر دوره تاریخی و رویدادهای مؤثر بر آنهاست.

اصل دوم: تدوین آموزه های مذهبی مرتبط با رفتار با باغات کلان شهرها، با تأکید بر اصول جهان شمول حفاظت از محیط زیست: تدوین این آموزه ها با

بازآفرینی با هدف ایجاد تصویری مشترک و متمایز از باغات و بهبود ادراک شهروندان از آنها اشاره دارد. در این راستا، اختصاص پهنه‌های باغی به برگزاری آیین‌های مذهبی، در صورت انطباق با ویژگی‌های مکان و نیازهای شهروندان، می‌تواند به ایجاد تصویر ذهنی مثبت از باغات کمک کند و در شکل‌گیری و تقویت خاطرات جمعی و هویت فردی و اجتماعی مؤثر باشد.

اصل پنجم: افزایش ظرفیت باغات برای پاسخگویی به نیازهای معنوی شهروندان بر پایه اصول مذهبی: این اصل، با توجه به قابلیت باغات برای پاسخگویی به برخی نیازهای معنوی انسان در ادبیات مذهبی، بر تقویت بازتاب مفاهیم مذهبی در طراحی و بازآفرینی باغات تأکید دارد. از جمله می‌توان به مفهوم باغ به عنوان بهشت زمینی در اسلام و جایگاه باغ در سنت ایرانی و زرتشتی اشاره کرد. براین اساس، توجه به عناصر و اصول باغسازی ایرانی در برنامه‌های بازآفرینی می‌تواند یکی از راه‌های پیوند دادن کیفیت فضایی باغات با مفاهیم فرهنگی و مذهبی باشد. با توجه به نقش باغات شهری به عنوان عرصه‌های همگانی، طراحی فضاهایی مانند محورهای چهارباغ، جوی‌ها، حوضچه‌ها، فواره‌ها، تخت‌ها و سکوها، در صورت انطباق با ویژگی‌های مکان، می‌تواند علاوه بر تقویت خوانایی و هویت باغ، به ارتقای کیفیت محیطی و سرزندگی شهری نیز کمک کند. چنان‌که در طراحی باغ دهکده گردشگری شیراز نیز می‌توان ظرفیت بهره‌گیری از مفاهیم و عناصر باغ ایرانی را در بازآفرینی یک پهنه باغی درون شهری مورد توجه قرار داد.

اصل ششم: بسترسازی مشارکت مذهبی و مدنی: این اصل بر ظرفیت‌سازی محلی و اصلاح ساختار مدیریت شهری از الگوهای متمرکز و نخبه‌گرا به ساختاری

مشارکتی و محلی تأکید دارد. براین اساس، در برنامه‌های بازآفرینی می‌توان با استفاده از ظرفیت‌های مذهبی و آموزه‌های محیط‌زیستی مذاهب غالب، زمینه مشارکت اجتماعی شهروندان را در کنار مشارکت بخش‌های خصوصی، عمومی و دولتی فراهم کرد تا حفاظت و بازآفرینی باغات از پشتوانه اجتماعی بیشتری برخوردار شود.

اصل هفتم: اصلاح ساختار اقتصادی بازآفرینی باغات کلان‌شهرها با محوریت اصول مذهبی کار، تجارت و سرمایه‌گذاری: این اصل بر شناسایی آموزه‌های مذهبی مشوق فعالیت اقتصادی و ارزش‌آفرینی و بهره‌گیری از آنها در جهت تقویت سرمایه‌گذاری همسو با حفاظت از باغات تأکید دارد. برای نمونه، اصول منع اسراف، تبذیر، اتلاف، اتراف، افساد، اضرار، تبعیض و تکلف و تأکید بر اعتدال در مصرف، قناعت، خداباوری و جایگاه جانشینی و امانت‌داری انسان در برابر محیط‌زیست، همچنین قواعدی مانند لاضرر و لاضرار و منع اختلال، می‌تواند در تحلیل الگوهای مصرف و رفتار اقتصادی مرتبط با باغات مورد توجه قرار گیرند. براین اساس، بازآفرینی باغات کلان‌شهرها می‌تواند مفاهیمی مانند توزیع متوازن ثروت، سرمایه‌گذاری پایدار و کارآفرینی در باغات شهری را با هدف تقویت ساختار اقتصادی حفاظت از باغات مورد توجه قرار دهد. تحقق این رویکرد، مستلزم شناخت گلوگاه‌های فساد و شیوه‌های قانون‌گریزی، ساماندهی نظام‌های اجرایی و نظارتی و آسیب‌شناسی ساختارهای اقتصادی مؤثر بر تغییر کاربری و تخریب باغات است.

در مجموع، این هفت اصل نشان می‌دهند که بازآفرینی باغات کلان‌شهرها براساس جهان‌بینی‌های مذهبی، صرفاً به افزودن عناصر مذهبی به طراحی باغ

یا استفاده نمادین از آنها محدود نمی شود؛ بلکه مجموعه ای از سطوح تاریخی، فرهنگی، اجتماعی، مدیریتی و اقتصادی را دربر می گیرد. از بازخوانی زمینه های مذهبی شکل گیری باغات و شناسایی آموزه های مرتبط با حفاظت از آنها، تا توجه به تنوع مذهبی، هویت مکانی، مشارکت اجتماعی و ساختار اقتصادی، این اصول بر ضرورت پیوند میان ظرفیت های فرهنگی و مذهبی جامعه با الزامات حفاظت و بازآفرینی باغات تأکید دارند.

بحث

یافته های این پژوهش نشان می دهد که رابطه میان جهان بینی های مذهبی و باغات، رابطه ای ثابت و یک سویه نیست، بلکه در طول تاریخ تحت تأثیر شرایط اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، اقلیمی و تمدنی تغییر کرده است. این نتیجه با بخش تاریخی پژوهش حاضر هم راستا است؛ زیرا بررسی دوره های مختلف نشان داد که آموزه ها و نگرش های مذهبی، هم بر نحوه درک انسان از طبیعت و باغ اثر گذاشته اند و هم خود در تعامل با ساختارهای معیشتی، اقتصادی و سیاسی دگرگون شده اند. بنابراین، اصل نخست و دوم، بر خلاف رویکردی که دین را علت مستقل رفتار با باغات تلقی می کند، بر تحلیل هم زمان زمینه های شکل دهنده این رابطه تأکید دارند.

از سوی دیگر، یافته های پژوهش نشان می دهد که ظرفیت های مذهبی برای حفاظت از باغات را نمی توان به یک سنت دینی یا یک قرائت واحد محدود کرد. تنوع آموزه ها و سنن مذهبی و وجود برداشت های متفاوت از رابطه انسان و طبیعت، ضرورت توجه به زمینه محلی هر کلان شهر را تأیید می کند. این یافته با مباحث مطرح شده در مطالعات محیط زیست و دین درباره چندگان

بودن رابطه ادیان با طبیعت همخوان است؛ به گونه ای که دین می تواند در برخی زمینه ها به توجیه بهره برداری از طبیعت و در برخی دیگر به تقویت مسئولیت پذیری محیط زیستی کمک کند. از این منظر، اصل سوم و ششم، بر استفاده از ظرفیت های متنوع مذهبی و اجتماعی به جای تکیه بر یک الگوی یکسان برای تمامی شهرها تأکید دارند.

اصل چهارم و پنجم نیز نشان می دهند که ظرفیت مذهبی باغات صرفاً در سطح آموزه های انتزاعی باقی نمی ماند و می تواند در ادراک، هویت و کیفیت فضایی باغات نمود پیدا کند. این یافته با مطالعات مربوط به باغ ایرانی و پیوند میان ساختار فضایی باغ، معنا، نماد و جهان بینی فرهنگی سازگار است. در نتیجه، استفاده از عناصر باغ ایرانی در بازآفرینی، زمانی با یافته های این پژوهش همخوان خواهد بود که به حفظ و تقویت معنا، هویت و کیفیت فضایی باغ کمک کند، نه اینکه صرفاً به افزودن عناصر نمادین محدود شود.

در سطح مدیریت و اقتصاد نیز یافته های پژوهش با بخش تاریخی مطالعه همخوانی دارد. بررسی دوره مدرن و فراصنعتی نشان داد که تغییرات اقتصادی و افزایش فشارهای ناشی از بازار و سرمایه گذاری، از عوامل مؤثر بر تغییر کاربری و کاهش نقش باغات بوده اند. بنابراین، اصل ششم و هفتم بر این مبنای شکل گرفته اند که حفاظت از باغات تنها از طریق اقدامات کالبدی امکان پذیر نیست و نیازمند توجه هم زمان به ساختار مشارکت، مدیریت شهری و سازوکارهای اقتصادی مؤثر بر زمین و باغات است. در این چارچوب، جهان بینی مذهبی نه جایگزین سازوکارهای حقوقی، مدیریتی و اقتصادی، بلکه یکی از ظرفیت های فرهنگی مؤثر بر پذیرش و تقویت آنها تلقی می شود. در مجموع، نسبت یافته های این پژوهش با مطالعات پیشین نشان می دهد که رویکرد

بازآفرینی مبتنی بر جهان‌بینی‌های مذهبی، در صورت پرهیز از تقلیل مذهب به مجموعه‌ای از نمادهای فضایی، می‌تواند پیوند میان ابعاد فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و محیط‌زیستی حفاظت از باغات را توضیح دهد. وجه متمایز یافته حاضر در این چارچوب، صورت‌بندی این پیوند در قالب هفت اصل مرتبط با فرآیند بازآفرینی باغات کلان‌شهرهاست؛ اصولی که از مرحله شناخت زمینه تاریخی و مذهبی آغاز می‌شوند و تا ابعاد فضایی، مشارکتی و اقتصادی حفاظت از باغات امتداد می‌یابند.

نتیجه‌گیری

پژوهش با هدف بررسی رابطه جهان‌بینی‌های مذهبی با رفتار انسان نسبت به باغات کلان‌شهرها و استخراج اصولی برای بازآفرینی آنها انجام شد. یافته‌ها نشان داد که میان باورها و آموزه‌های مذهبی و نحوه نگرش و رفتار جوامع انسانی با باغات ارتباط وجود دارد، اما این رابطه مستقل از شرایط تاریخی و اجتماعی نیست. جهان‌بینی‌های مذهبی در طول تاریخ در تعامل با شرایط اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و تمدنی شکل گرفته و دگرگون شده‌اند و در مقابل، برای پذیرش و گسترش برخی الگوهای اقتصادی و سیاسی نیز ظرفیت‌های فرهنگی و مذهبی مورد استفاده قرار گرفته است.

براین اساس، پاسخ پژوهش به سؤال اصلی آن است که جهان‌بینی‌های مذهبی می‌توانند در شکل‌دهی به نگرش و رفتار نسبت به باغات کلان‌شهری مؤثر باشند، اما میزان و نحوه این تأثیر به زمینه تاریخی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی هر جامعه وابسته است. بنابراین، شناخت ریشه‌ها و آموزه‌های مذهبی مرتبط با طبیعت و باغات، بدون بررسی شرایطی که این آموزه‌ها در آن شکل گرفته و تفسیر شده‌اند، نمی‌تواند

تبیین کاملی از رفتار جوامع و سیاست‌گذاران نسبت به باغات ارائه دهد.

بر مبنای این یافته، بازآفرینی باغات کلان‌شهرها براساس جهان‌بینی‌های مذهبی، بیش از آنکه به معنای استفاده مستقیم از نمادهای مذهبی در طراحی باشد، به معنای شناسایی و به‌کارگیری ظرفیت‌های اخلاقی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی موجود در جهان‌بینی‌های مذهبی در جهت حفاظت و ارتقای کیفیت باغات است. هفت اصل استخراج‌شده از پژوهش، این رویکرد را از شناخت تاریخی و مذهبی آغاز کرده و به حفاظت محیط‌زیستی، توجه به تنوع مذهبی، تقویت هویت و کیفیت فضایی، افزایش ظرفیت معنوی باغات، مشارکت اجتماعی و اصلاح ساختار اقتصادی مرتبط با آنها پیوند می‌دهد.

در نهایت، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شناخت بنیان‌های مذهبی فرهنگ هر جامعه می‌تواند به درک بهتر واکنش شهروندان و سیاست‌گذاران نسبت به باغات کلان‌شهرها کمک کند. این موضوع در ایران، با توجه به جایگاه جهان‌بینی دینی در ساختار فرهنگی و حقوقی جامعه، اهمیت بیشتری می‌یابد و می‌تواند مبنایی برای توجه هم‌زمان به ابعاد فرهنگی، اجتماعی، محیط‌زیستی و اقتصادی در سیاست‌گذاری و بازآفرینی باغات کلان‌شهری باشد.

پیشنهاد‌های پژوهش‌های آینده

با توجه به ماهیت کیفی و تاریخی پژوهش حاضر، می‌توان در پژوهش‌های آینده، اصول استخراج‌شده را در مقیاس‌های مختلف شهری و در بسترهای فرهنگی و مذهبی متفاوت مورد بررسی و ارزیابی قرار داد. همچنین، انجام مطالعات میدانی و تطبیقی درباره میزان پذیرش و کارآمدی این اصول از دیدگاه شهروندان، متخصصان، نهادهای مذهبی و مدیریت شهری می‌تواند

منابع

به ارزیابی کاربردپذیری آنها کمک کند. بررسی نمونه‌های واقعی بازآفرینی باغات در شهرهای مختلف و مقایسه نتایج حاصل از به‌کارگیری رویکردهای مبتنی بر جهان‌بینی‌های مذهبی نیز می‌تواند زمینه را برای توسعه و تدقیق چارچوب ارائه‌شده در این پژوهش فراهم سازد. در نهایت، پژوهش‌های کمی و ترکیبی می‌توانند روابط میان مؤلفه‌های مذهبی، اجتماعی، اقتصادی و فضایی مؤثر بر بازآفرینی باغات کلان‌شهرها را با استفاده از داده‌های تجربی آزمون کنند.

احمدی، حسام‌الدین؛ صالحی کاخکی، احمد و نوروززاده چگینی، ناصر. (۱۳۹۵). مقدمه‌ای بر مطالعه و شناخت باغ‌های اردشیرخوره (گور) در دوره ساسانی و اوایل اسلامی. اثر، ۳۷ (۷۵)، ۳-۱۸.

اخوان مقدم، زهره و حاجی‌ابوالقاسم دولابی، فاطمه. (۱۳۹۷). معناشناسی واژه طوبی با تکیه بر محور هم‌نشینی و جانشینی. پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، ۷ (۲)، ۶۷-۸۴.

امان‌اللهی بهاروند، اسکندر. (۱۳۹۲). تأثیر فرهنگ بر انسان و طبیعت، شیوه زیست‌انسانی و پیامدهای آن. تهران: آگاه.

انصافی، مصطفی و احمدوند، شجاع. (۱۳۹۸). دین و دولت در عهد ساسانی؛ درآمدی بر الهیات سیاسی زرتشت. رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۱۱ (۱)، ۳۴-۵۴.

بامداد، علی و مهربابی، محمد. (۱۳۹۶). مروری بر مفاهیم باغ ایرانی از منظر قرآن. کنفرانس پژوهش‌های معماری و شهرسازی اسلامی و تاریخی ایران.

بمانیان، محمدرضا؛ انصاری، مجتبی؛ نقره‌کار، عبدالحمید و وثیق، بهزاد. (۱۳۹۰). حکمت عناصر معماری منظر در بهشت قرآنی با تأکید بر سوره مبارکه الرحمن. صفه، ۲۱ (۵۳)، ۵-۱۴.

ترابی، زهره و اسدی، شهرام. (۱۳۹۷). نمود عینی عرفان و وحدت وجود در باغ ایرانی (مورد مطالعه باغ تخت شیراز). عرفان اسلامی، ۵۵.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۶). مفاتیح الحیات. قم: مرکز نشر اسراء.

حاجتی شورکی، سیدمحمد و حسینی قلعه‌بهمن، سیداکبر. (۱۳۹۵). بررسی حقیقت مرگ در دین زرتشت. معرفت ادیان، ۷ (۳)، ۱۱۵-۱۳۲.

حمزه‌نژاد، مهدی؛ سعادت‌جو، پریا و انصاری، مجتبی. (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی باغ‌سازی ایران در دوران ساسانی و اسلامی براساس توصیف‌های بهشتی. مطالعات معماری ایران، شماره، ۳ (۵)، ۵۷-۷۹.

خرشادی، شکوه و باصفا، حسن. (۱۳۹۶). معناکاوی نوسانات مذهبی نمودیافته در نگارندهای صخره‌ای ساسانی. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۷ (۱۴)، ۱۰۳-۱۲۲. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2017.7757.1341>

ذوالفقاریان، فاطمه. (۱۴۰۰). پدیدار زیست‌محیطی در اندیشه سیاسی ایران باستان. مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۳ (۳)، ۱۳۱-۱۵۶. <https://doi.org/10.22035/isih.2021.37>

سلگی، محسن و احمدوند، شجاع. (۱۳۹۷). نسبت آرمان و واقعیت در اندیشه سیاسی زرتشت، مانی و مزدک در دوره ساسانی. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۳ (۲)، ۳۲-۷.

صادقی فدکی، سیدجعفر. (۱۳۹۵). پژوهشی در قواعد فقهی قرآن و گستره آن. پژوهش‌های فقهی، ۱۲ (۱)، ۳۷-۷۲. <https://doi.org/10.22059/jorr.2016.58012>

طشت‌زر، فریبا؛ حیدری، حسین و روحانی رصاف، جواد. (۱۳۹۱). دین و مدرنیته از نگاه آنتونی گیدنز. پژوهشنامه ادیان، ۶ (۱۱)، ۹۱-۱۱۶.

عابدی سروستانی، احمد؛ شاه‌ولی، منصور و محقق داماد، سیدمصطفی. (۱۳۸۶). ماهیت و دیدگاه‌های اخلاق زیست‌محیطی با تأکید بر دیدگاه اسلامی. اخلاق در علوم و فناوری، ۲ (۱ و ۲)، ۵۹-۷۲.

عرب، حسنعلی و صادقی، حسین. ۱۳۹۲. برآورد درآمدهای مالیاتی دولت ساسانی (براساس مدارک باستان‌شناسی و منابع تاریخی). پژوهشنامه تاریخ، ۸ (۳۲)، ۸۹-۱۱۱.

عروج‌نیا، پروانه و هوشنگی، لیلا. (۱۳۹۵). متون دینی زرتشتی و محیط‌زیست: نقش انسان در آبادانی زمین و طبیعت. پژوهشنامه ادیان، ۱۰ (۲۰)، ۱۱۱-۱۳۱.

علیزاده شوشتری، عباس؛ شبیری، سیدمحمد؛ جمشیدی‌راد، محمدصادق و محمدی، ناصر. (۱۳۹۸). مدل ادب محیط زیست و تبیین اهداف آموزش محیط زیست براساس دیدگاه اسلامی «مادر بودن زمین». مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۴ (۱۴)، ۶۹-۱۰۶. <https://doi.org/10.29252/qaie.4.4.69>

فرشچیان، امیرحسین و شجاری، مرتضی. (۱۳۹۶). بررسی و نقد دیدگاه دکتر نصر در باب معماری اسلامی و ویژگی‌های آن. حکمت معاصر، ۸ (۳)، ۹۱-۱۱۰.

محقق داماد، سیدمصطفی. (۱۳۹۰). الهیات محیط‌زیست (گزارشی از آرمان‌شهر علامه

اقبال لاهوری). اخلاق زیستی، ۱ (۱)، ۱۷۱-۱۹۲. <https://doi.org/10.22037/bioeth.v1i1.14018>

مسعودی‌فر، امید. (۱۳۹۶). سرآغاز کشاورزی نظام‌مند در ایران براساس تحقیقات باستان‌شناسی و مرور وضعیت آن در دوران تاریخ باستانی. باستان‌شناسی ایران، ۱۳، ۴۶-۶۱.

مشهدی‌زاده دهاقانی، ناصر. (۱۳۹۰). تحلیلی از ویژگی‌های برنامه‌ریزی شهری در ایران. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.

نصر، سیدحسین. (۱۳۸۵). در جست‌وجوی امر قدسی: گفت‌وگوی رامین جهانگل‌و با سیدحسین نصر. ترجمه سیدمصطفی شهرآیینی. تهران: نشر نی.

نقره‌کار، عبدالحمید؛ حمزه‌نژاد، مهدی و رنجبرکرمانی، علی محمد. (۱۳۸۸). درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی. تهران: پیام‌سیماگران.

Abu Sayem, M. (2018). Religious Understanding of Nature and Influence of Geographical Environment on Shaping Religious Beliefs and Practices within Christianity and Islam. *KARSA: Journal of Social and Islamic Culture*, 26(2), 195-214. <https://doi.org/10.19105/karsa.v26i2.1777>

Albritton Jonsson, F. (2012). The Industrial Revolution in the Anthropocene. *The Journal of Modern History*, 84(4), 1023-1040. <https://doi.org/10.1086/666049>

Attfield, R. (1983). Christian Attitudes to Nature. *Journal of the History of Ideas*, 44(3), 369-386. <https://doi.org/10.2307/2709172>

Botica, A. (2013). Weather, Agriculture,

Islamic Period. *Encyclopaedia Iranica*, X(3), 298-305.

Gottlieb, R. S. (2006). Introduction: Religion and Ecology—What Is the Connection and Why Does It Matter? In: Taylor, B. (ed.). *The Oxford Handbook of Religion and Ecology*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/ordhb/9780195178722.003.0001>

Güner, S. (2018). Evaluation of the Evolution of Green Management with a Kuhnian Perspective. *Business Research*, 309-328. <https://doi.org/10.1007/s40685-017-0049-8>

Hackett, C., Stonawski, M., Tong, Y., Kramer, S., Shi, A. F., & Fahmy, D. (2025). *How the global religious landscape changed from 2010 to 2020*. Pew Research Center. <https://doi.org/10.58094/fj71-ny11>

Harvey, R. (2020). Qur'anic Values and Modernity in Contemporary Islamic Ethics. In: Hashas, M. & al-Khatib, M. (eds.). *Islamic Ethics and the Trusteeship Paradigm: Taha Abderrahmane's Philosophy in Comparative Perspectives*. Leiden: Brill: 150-169. https://doi.org/10.1163/9789004438354_009

Hesamifar, A. (2012). Islamic Ethics and Intrinsic Value of Human Being. *Journal of Philosophical Investigations*, 6(11), 109-119.

Jain, P. (2025). Farming and Flora in Jainism. *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology*, 29(2), 1-10. <https://doi.org/10.1163/15685357-02902006>

Janick, J. (2013). Horticulture and Art. In: Dixon, G. R. & Aldous, D. E. (eds.). *Horticulture: Plants for People and Places*.

and Religion in the Ancient Near East and in the Old Testament. *Perichoresis*, 11(1), 97-124. <https://doi.org/10.2478/perc-2013-0005>

Certoma, C. & Tornaghi, C. (2015). Political Gardening: Transforming Cities and Political Agency. *Local Environment*, 20(10), 1123-1131. <https://doi.org/10.1080/13549839.2015.1053724>

Chidester, D. (2018). World Religions in the World. *Journal for the Study of Religion*, 31(1), 41-53. <https://doi.org/10.17159/2413-3027/2018/v31n1a2>

Count of Bethlen, S. (2018). The Role of Calvinism in the Development of Modern Economy. *Civic Review*, 14(Special Issue), 352-366. <https://doi.org/10.24307/psz.2018.0423>

Dandamayev, M. A. (1997). Economy III. In the Achaemenid Period. *Encyclopaedia Iranica*, 8(1), 101-104.

Ekinci, Z. & Sağlam, H. (2016). Meanings and Social Roles of the Republic Period Urban Parks in Ankara. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 216, 606-613. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.12.038>

Fakour, M. (2000). Garden V. Achaemenid Period. *Encyclopaedia Iranica*, X(3), 297-298.

Gare, A. 1996. Nihilism Inc. Environmental Destruction and the Metaphysics of Sustainability. Como, NSW, Australia: Eco-Logical Press.

Golombek, L. (2000). Garden VI.

Meanings, Symbolism, and Design. *Landscape Online*, 46, 1-19. <https://doi.org/10.3097/LO.201646>

Markwith, Z. (2009). Muslim Intellectuals and the Perennial Philosophy in the Twentieth Century. *Sophia Perennis*, 1(1), 39-98.

Mashhadi Moghaddam, S. N. & Rafieian, M. (2019). Tears and Smiles in the Urban Protests against Local Decisions: Searching for Footprint of Power in Urban Management (Evidence from Tehran). *Heliyon*, 5(2), e01214. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2019.e01214>

Mayer, M. (2017). Whose City? From Ray Pahl's Critique of the Keynesian City to the Contestations around Neoliberal Urbanism. *The Sociological Review*, 65(2), 168-183. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12414>

Md Jani, H. H. & Harun, N. Z. (2018). The Physical Characteristics of the Islamic Garden and the Importance of the Concept in Malaysia. *Planning Malaysia*, 16(4), 208-219. <https://doi.org/10.21837/pm.v16i8.551>

Mumford, L. (1970). *The Culture of Cities*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Park, C. (2004). Religion and Geography. In: Hinnells, J. R. (ed.). *Routledge Companion to the Study of Religion*. London: Routledge: 1-20.

Peoples, H. C.; Duda, P. & Marlowe, F. W. (2016). Hunter-Gatherers and the

Dordrecht: Springer: 1197-1223. https://doi.org/10.1007/978-94-017-8560-0_10

Jenkins, W. & Chapple, C. K. (2011). Religion and Environment. *Annual Review of Environment and Resources*, 36, 441-463. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-042610-103728>

Kamali, M. H. (2012). Environmental Care in Islamic Teaching. *ICR Journal*, 3(2), 261-283. <https://doi.org/10.52282/icr.v3i2.555>

Koehrsen, J., Blanc, J. & Huber, F. (2022). How "green" can religions be? Tensions about religious environmentalism. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*, 6(1), 43-64. <https://doi.org/10.1007/s41682-021-00070-4>

Lapperre, P. E. (1992). *Man, Technology, Society and Development: From the Hunters and Gatherers to the First Industrial Revolution 3. 5 Million Years Ago until AD 1760*. Doctoral Dissertation, Technische Universiteit Eindhoven. <https://doi.org/10.6100/IR388064>

Lumbard, J. E. B. (2013). Seyyed Hossein Nasr on Tradition and Modernity In: *Tradition and Modernity: Christian and Muslim Perspectives*. Washington, DC: Georgetown University Press: 177-184.

Mahdizadeh, S. (2014). *Historical Gardens in Transition in 20th Century Iran: A Critical Analysis of Garden Conservation*. PhD Thesis, University of Sheffield.

Mahmoudi Farahani, L.; Motamed, B. & Jamei, E. (2016). Persian Gardens:

Stronach, D. (1990). The Garden as a Political Statement: Some Case Studies from the Near East in the First Millennium B. C. *Bulletin of the Asia Institute*, 4, 171-180.

Svizzero, S. & Tisdell, C. A. (2016). Economic Evolution, Diversity of Societies and Stages of Economic Development: A Critique of Theories Applied to Hunters and Gatherers and Their Successors. *Cogent Economics & Finance*, 4(1), 1-18. <https://doi.org/10.1080/23322039.2016.1161322>

Taylor, B. (2009). *Dark Green Religion: Nature Spirituality and the Planetary Future*. Berkeley, CA: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520944459>

Tirosh-Samuelson, H. (2001). Nature in the Sources of Judaism. *Daedalus*, 130(4), 99-124.

UN-Habitat. (2022). *Urban Regeneration as a Tool for Inclusive and Sustainable Recovery: Final Report of the Expert Group Meeting on Urban Regeneration as a Tool for Inclusive and Sustainable Recovery*. UN-Habitat.

Verschuuren, B.; Mallarach, J. -M.; Bernbaum, E.; Spoon, J.; Brown, S.; Borde, R.; Brown, J.; Calamia, M.; Mitchell, N.; Infield, M. & Lee, E. (2021). Cultural and Spiritual Significance of Nature: Guidance for Protected and Conserved Area Governance and Management. *Best Practice Protected Area Guidelines Series*, 32. Gland: IUCN. <https://doi.org/10.2305/IUCN.CH.2021.PAG.32.en>

Origins of Religion. *Human Nature*, 27(3), 261-282. <https://doi.org/10.1007/s12110-016-9260-0>

Pew Research Center. (2012). *The global religious landscape*. Pew Research Center.

Savage, V. R. (2006). Ecology Matters: Sustainable Development in Southeast Asia. *Sustainability Science*, 1(1), 37-63. <https://doi.org/10.1007/s11625-006-0002-9>

Schilpzand, A. & de Jong, E. (2021). Work Ethic and Economic Development: An Investigation into Weber's Thesis. *European Journal of Political Economy*, 66, 101958. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2020.101958>

Schmelzkopf, K. (1995). Urban Community Gardens as Contested Space. *Geographical Review*, 85(3), 364-381. <https://doi.org/10.2307/215279>

Shaked, S. (2007). The Iranian Canon of Scriptures and Writings. In: Vahman, F. & Pedersen, C. V. (eds.). *Religious Texts in Iranian Languages*. Copenhagen: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historiske-filosofiske Meddelelser 98: 11-28.

Shaw, J. (2016). Religion, 'Nature' and Environmental Ethics in Ancient India: Archaeologies of Human/Non-Human Suffering and Well-Being in Early Buddhist and Hindu Contexts. *World Archaeology*, 48(4), 517-543. <https://doi.org/10.1080/00438243.2016.1250671>

White, L. (1967). The Historical Roots of Our Ecologic Crisis. *Science*, 155, 1203-1207.

Zachhuber, J. (2017). Martin Luther and Modernity, Capitalism, and Liberalism. Oxford Research Encyclopedia of Religion. Oxford University Press: 1-29. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199340378.013>. 301

Zafirovski, M. (2019). A Neglected Gap in the Weber Thesis? The Long Economic Lag of Capitalism from Protestantism. *Social Science Information*, 58(1), 3-56. <https://doi.org/10.1177/0539018419838492>

Zaleha, B. D. & Szasz, A. (2015). Why Conservative Christians Don't Believe in Climate Change. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 71(5), 19-30. <https://doi.org/10.1177/0096340215599789>

Vincenti, D. (2017). "Green" Islam and Social Movements for Sustainability: Socio-Ecological Transitions in the Muslim World. Doctoral Dissertation, LUISS University Guido Carli, Rome.

Vogel, D. (2001a). How Green Is Judaism? Exploring Jewish Environmental Ethics. *Business Ethics Quarterly*, 11(2), 349-363. <https://doi.org/10.2307/3857753>

Vogel, D. (2001b). *The Protestant Ethic and the Spirit of Environmentalism: The Cultural Roots of Green Politics and Policies*. Working Paper, Haas School of Business, University of California, Berkeley. September.

Watling, T. (2009). *Ecological Imaginations in the World Religions: An Ethnographic Analysis*. London: Continuum.